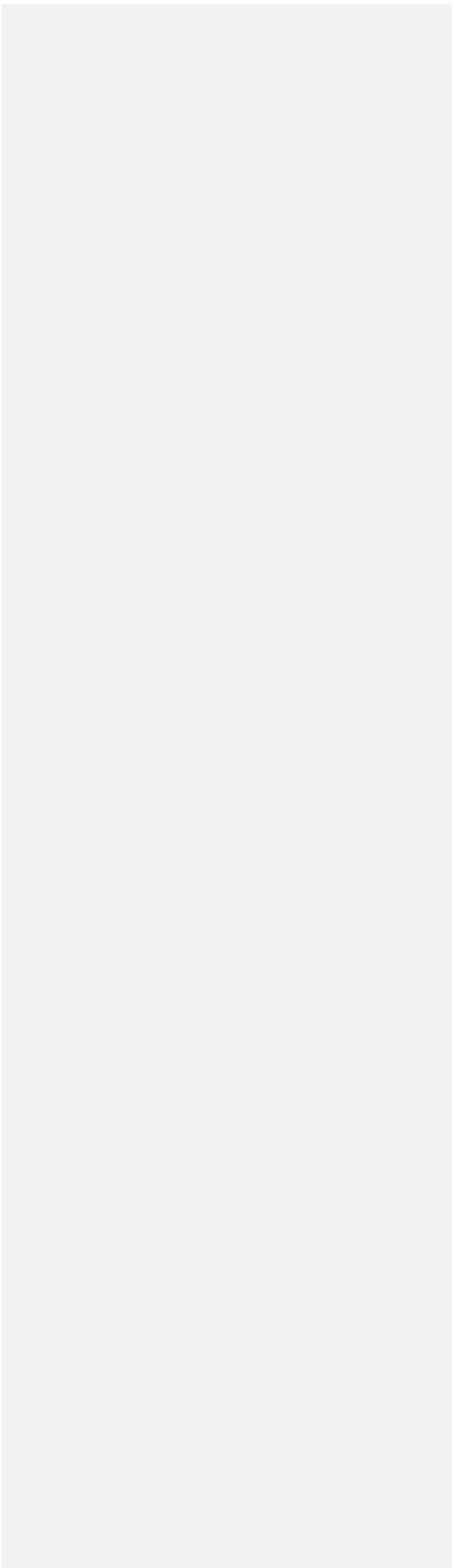

С.А. ІВАНОВ

АГРАРНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: 1861-2003 рр.

Запоріжжя,
видавництво "Акцент",
2014 р.

ББК XX.XXX
I.YYY

З М І С Т

	Стор.
Вступ	
Розділ 1 Відміна кріпацтва 1861 року	
Розділ 2 Реформи П.А. Столипіна 1906-1911 років	
Розділ 3 Реформа Н.Х. Бунге 1882 року	
Розділ 4 Революція 1917-1920 років	
Розділ 5 Нова економічна політика 1921-1925 роки	
Розділ 6 Сталінська колективізація 1929-1933 роки	
Розділ 7 Колгоспні реформи М.С. Хрущова 1954-1964 років	
Розділ 8 Аграрна політика 1965-1985 років	
Розділ 9 Сучасна аграрна реформа 1991- 2003 років.....	
ВИСНОВКИ	
Література	

ВСТУП

Під час так званої “перебудови”, яка відбувалася в СРСР у період з 1986 року, більшість політиків, громадських діячів та вчених наполягали на негайних змінах у сільському господарстві. Звертаючи увагу на ті недоліки, які були притаманні радянській системі господарювання, вони вважали за необхідне орієнтуватися на досвід розвитку аграрної сфери розвинутих країн, нехтуючи особливостями історичного шляху країни та національних рис народу. Здається, що бачення цілей та завдань аграрної реформи буде обмеженим, якщо не враховувати величезний досвід цілого ряду перетворень в галузі сільського господарства ще за часи входження до складу Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, а потім до складу Російської імперії та Радянського Союзу, які приймали або еволюційний характер, або характер реформ чи революцій.

Відомо, що перша аграрна реформа на території України відбулася в середині XVI сторіччя, коли вона входила у Литовське Князівство. Мета цієї реформи полягала у переводі сільського господарства з оброчної системи до панщини. У результаті феодали отримували власні господарства (фольварки), а селяни – сімейні наділи (волоки). Таким чином господарство поміщиків та селян поділилося територіально і організаційно, внаслідок чого велике поміщицьке господарство отримало можливість різкого збільшення виробництва сільськогосподарського продукту, що забезпечувало додаткову його кількість, яку вивозили на європейський ринок. Тодішня реформа була добре організована, проведена під контролем міцної державної влади та законодавчо закріплена.

Процес аграрних перетворень в Російській імперії, включаючи частину України, яка входила до неї, відбувався значно повільніше. Думається, що точкою відліку ретроспективного аналізу цих перетворень має бути відома "селянська реформа" початку 60-х років XIX століття, тобто відміна кріпацтва. Потім слід перелічити зміни першої половини 80-х років, які зв'язані з ім'ям М.Х. Бунге; незакінчена столипінська

реформа 1906-1911 рр., яка була викликана першою російською революцією; велика аграрна революція 1917-1922 р.р.; сталінська колективізація початку 30-х років; колгоспні реформи Н.С.Хрущова наприкінці 50-х - початку 60-х років і, нарешті, пострадянська аграрна реформа кінця 90-років – початку нового століття.

Півтора століття спроб аграрних перетворень змушує поставити питання іншим чином. Чому всі вони не виконували тих завдань, на які розраховували автори їх проєктів? Чому вони не виправдовували сподівань правлячої еліти? Чому селяни постійно чинили опір намірам “зверху”? Що позитивного можна запозичити з кожної реформи для проведення ефективної аграрної політики?

Для відповідей на ці питання необхідно послідовно розглядати етапи зародження замислу кожної реформи чи революції, інтереси учасників процесу реформування, зміст відповідних законодавчих актів, реакцію на них тих чи інших суб'єктів процесу і, нарешті, соціально-економічні результати перетворень. Саме з цих позицій розглядаються всі реформи та революції в аграрному секторі, які відбувалися з 1861 року до сьогодення.

Зрозуміло, що аграрна політика є дуже складною частиною загальної державної політики, яка, в свою чергу, містить у собі цілу множину напрямків та елементів. З метою дослідження спільних рис та розбіжностей аграрних реформ в Україні протягом півтора століть виділимо її наступні складові, а саме: початок, процес реалізації та результати перетворень:

- а). критика дореформених аграрних відносин та визначення основної мети майбутньої реформи;
- б). основні соціальні групи, які брали участь у розробці нового аграрного законодавства;
- в).аналіз альтернативних пропозицій, які виносилися під час обговорювання проєктів законодавчих актів;
- г). соціально-економічний зміст остаточного варіанту законодавчих актів щодо реформування аграрних відносин;

д). рушійні сили реалізації механізмів реформування аграрних відносин, тобто, хто був виконавцем прийнятих законодавчих актів: державні органи влади чи органи місцевого самоврядування;

е). хід впровадження механізму аграрних перетворень;

є). реакція учасників аграрних відносин на зміст реформи та дії владних структур, які її здійснювали;

ж). результати аграрної реформи.

РОЗДІЛ 1 ВІДМІНА КРІПАЦТВА 1861 РОКУ

Стан селянства та аграрні відносини до скасування кріпацтва

Проведення аграрної реформи 1861 року було обумовлено багатьма чинниками, але, в першу чергу, ганебною поразкою Росії у Кримській війні 1853-1855 років. Боездатність російської армії, тобто озброєння та спорядження, залишалися на рівні французької кампанії початку XIX століття. Війна нанесла чуттєвий удар економічному стану країни. Дефіцит державного бюджету досяг занадто великого рівня – біля 800 млн. руб. сріблом, вивіз хліба скоротився в 13 разів, льону – у 8 разів, пеньки – у 6 разів, сала – у 4 рази. Різко зменшився імпорту устаткування, бавовни, барвників, що негайно позначилося на стані текстильної промисловості та викликало низку банкрутств фабрикантів та купців.

Рекрутські набори та заклики до ополчення вилучили із аграрної сфери більш півтора мільйонів чоловіків-працівників. Значно поширився військовий тягар на господарства поміщиків та селян. Внаслідок відсутності залізних доріг, необхідних для перекидання військ, озброєння та спорядження на велику відстань до Криму, державне селянство було примушено виділити 15 мільйонів підвід для перевезення вантажу. Ще 18 мільйонів селян було направлено на ремонт і будівництво дорожніх споруджень. У поміщицьких маєтках європейської Росії посівна площа зменшилася майже на 35 процентів, збір хліба на душу населення помітно впав з 352-384 кг до 304-336 кг. Поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 20 відсотків, а коней – на 24 відсотка.

Гірkota поразки висвітлила марність героїчних зусиль народу, найкращі представники якого продемонстрували безприкладну хоробрість під час оборони Севастополю. Удар по національному самолюбству зумовив цілу низку звернень до царя з проханням проведення негайних реформ, в першу чергу, скасування кріпацтва. За ті часи лише імператор мав право на ініціативу з будь-яких дій історичного масштабу.

Склалося так, що молодий імператор Олександр II із самого початку свого царювання після смерті Миколи I у лютому 1855 року, вважав відміну кріпацтва першим та терміновим завданням. Більш того, є свідчення, що його батько перед смертю взяв з нього обіцянку знайти рішення цієї проблеми.

Кримська війна тільки висвітила кризовий стан феодально-кріпацької системи, яка гальмувала розвиток країни і була основним чинником відставання від Європи. Економічною основою кріпацтва була примусова напіврабська праця кріпаків на користь пана.

В ті часи існувало дві форми виконання обов'язків кріпака перед поміщиком: примусовий фіксований збір з селян на користь пана у натуральному чи грошовому вигляді – *оброк (чини)* або примусова безоплатна праця кріпака на панській землі – *панщина* (відробітки). Коли переробна промисловість знаходилася на мануфактурній стадії, вона могла існувати на базі використання праці кріпаків, що були відпущені паном на заробітки заради добування оброку. Подальший розвиток промисловості вимагав якісно іншого робітника, в першу чергу, вільного.

З іншого боку, починаючи з середини XIX століття, Росія поступово віддавала першість з імпорту зерна в Європу північноамериканським штатам. Можливостей для розширення виробництва хліба в кріпацькій системі вже не було. Екстенсивний шлях виробництва – розширення площ посівних земель – був обмежений площею, що знаходилися у власності панів, а інтенсифікація сільськогосподарського виробництва шляхом підвищення продуктивності праці нагтовхувалася на систему примусової праці кріпака. Він був вимушений кілька днів працювати на пана, а останній час – на себе. Тому кріпак, відпрацьовуючи повинність на панському полі, намагався зберігати сили для праці на своїй ділянці. Та й пан не хотів виснажити всі соки з селянина та його коня, тому що їх виснаження позбавить джерела його благополуччя.

Відомо, що в XVIII столітті оброчне господарство усюди переважало над панщинним, але у XIX ст. поміщики посилено переводять селян з оброку

на панщину. Це було викликано тим, що панщина доставляла землевласнику взагалі більш широкий дохід порівняно з оброком: поміщики намагалися взяти з кріпацької праці усе, що можна було взяти з неї. Це значно погіршило положення кріпаків в останнє десятиліття перед визволенням. Особливим нещастям для кріпаків була **віддача** на фабрики в працівники.

Панські господарства, незважаючи на заміну оброку панщиною, теж зазнавали занепад: маєтки закладалися в державні кредитні установи. Дворянські маєтки, обтяжені казенними боргами, не збільшували продуктивного обороту в поміщицькому господарстві. Згідно статистичних даних у 1859 року знаходилося у заставі більше двох третин дворянських маєтків і дві третини кріпаків.

Таке становище приводило до численних зворушень серед селян. Дослідники підраховали, що у 1858 році відбулося 86 повстань, у 1859 році – 90, у 1860 році – 108. Як бачимо, напруженість у суспільстві швидко зростала. Перші спроби реформувати взаємовідносини між поміщиками та селянами були зроблені міністром внутрішніх справ Д.Г. Бібіковим у Західній Русі (Київська та сусідні губернії), який показав себе прихильником селянських інтересів. Він застосував відомі *інвентари*, тобто акти, якими по кожному маєтку визначалося скільки селяни повинні платити чи працювати на пана. Це певною мірою обмежувало свавілля землевласників по відношенню до селян, внаслідок чого дворянство західно російських губерній негативно ставилося до *інвентарів*.

Аграрна реформа 1861 року – революція “зверху”

У березні 1856 року імператор Олександр II на зустрічі з московським губернським предводителем дворянства та повітовими представниками відповів на їх запитання щодо чуток з приводу відміни кріпацтва. Він сказав: «Між вами поширилися чутки, що я маю намір відмінити кріпацьке право; я не маю намір зробити це зараз, але ви самі розумієте, що існуючий порядок володіння душами не може залишатися незмінним. Скажіть про це своїм

дворянам, щоб вони подумали, як це зробити». Ця відповідь стала відправною точкою початку роботи над концепцією селянської реформи.

Радники імператора з числа ліберальних дворян наполягали на запровадженні цих реформ виключно за ініціативою самого імператора. Але сам Олександр II вважав, що буде краще, як би самі дворяни ініціювали цей процес. Як це було звичним для того часу для підготовки бачення майбутньої реформи у січні 1857 року був створений Секретний комітет із селянської справи під особистим головуванням імператора. До нього входили особи, які, з одного боку, користувалися довірою імператора, а, з іншого, переважно були крупними землевласниками.

Найважливішою справою Секретного комітету було написання наприкінці 1857 року рескрипту, згідно якого місцевому дворянству дозволялося створювати комітети для розробки положень реформи. Губернські комітети склалися з депутатів від повітових дворян губерній, по двох від кожного повіту, із досвідчених поміщиків, призначених генерал-губернатором. Ці губернські дворянські комітети, виробивши свої проекти нового пристрою селян, повинні були внести їх у комісію при генерал-губернаторі. При цьому було надано напрямок, в якому потрібно було здійснювати діяльність губернським комітетам щодо врегулювання відносин між поміщиками та селянами. Основним рисами цього напрямку були такі:

1. за поміщиками зберігається право власності на всю землю, але селяни залишають за собою садибну осілість, яку вони протягом певного часу здобувають у власність шляхом викупу;

2. селянам надається у користування певна кількість землі для виконання обов'язків перед урядом та поміщиками, за яку вони сплачують оброк або відбувають роботу пану;

3. селяни повинні розділитися на сільські общини, поміщикам надається вотчинна поліція;

4. при влаштуванні майбутніх відносин між поміщиками та селянами має бути забезпечена належним чином справна плата державних та земських податків та грошових зборів.

Слід звернути увагу на відсутність у цих пунктах жодного слова щодо відміну кріпацького права, це було зроблено у “Додатковому відношенні”, де пояснювалося, що серцевиною “покращення буту поміщицьких селян” є відміна кріпацького права.

Ці головні положення надавали можливість місцевому дворянству в особі губернських комітетів достатньо широко тлумачити їх зміст, але ясно було одне: земельна власність та економічний та адміністративний контроль надовго залишається за ними. Щодо селян, то вони, одержуючи волю, як і раніше, мали знаходитись в економічній залежності від поміщика.

У лютому 1859 року коли почали свою роботу перші губернські комітети, при Головному комітеті (через рік Секретний комітет змінив назву) із селянських справ були утворені дві Редакційні комісії, які повинні були дати остаточне вироблення губернським проектам. Одна з них повинна була виробити загальні положення про визволення селян, друга – виробити місцеві положення для різних частин Російської імперії. **Головою Редакційних комісій був призначений член Державної Ради Я. І. Ростовцев, а після його смерті – міністр юстиції В. М. Панін.** Після розгляду проектів, які надійшли від губернських комітетів, було виявлено, що вони за своїми рисами представляли три різних рішення справи. Частина проектів була проти будь-якого визволення, пропонуючи тільки міри поліпшення положення селян. Інша частина допускала визволення селян, але без викупу землі. Нарешті, треті наполягали на необхідності визволення селян із землею.

Робота губернських комітетів відбувалася в дуже гарячих суперечках. Проти прогресивно мислячих поміщиків, які намагалися враховувати в межах уявлень свого класу інтереси селян, виступали завзяті кріпосники, які не бажали поступитися навіть частиною своїх привілеїв. На всякий випадок поміщики почали готуватись до реформи. Вони стали, по перше, відпускати

кріпаків на волю з метою залишити за собою їх майно, а, по друге, переводити селян в дворові з метою зберегти за собою землю. Дрібнопомісні поміщики почали позбуватися кріпаків шляхом позачергової поставки рекрутів. Цей процес був настільки масовим, що державна влада була вимушена зупинити поміщицьке сваволя.

Після численних обговорень остаточний проект реформи, який був підготовлений Редакційними комісіями за участю губернських депутатів, був переданий до розгляду членам Державної Ради. Вона почала свою роботу 17 січня і працювала до 17 лютого 1861 року. Обговорення проекту йшло по параграфам. Члени Державної Ради, здебільшого консервативні кріпосники, більшістю голосів намагалися відкинути проект Редакційних комісій, але імператор Олександр II по всіх пунктах надав підтримку меншості. Але більшість все ж домоглася порушити основний принцип Редакційних комісій – зберігання існуючого наділа у селянина, крім того, були зменшені норми наділа в деяких повітах.

Через два дні після завершення обговорення проекту реформи у Державній Раді Олександр II затвердив всі 17 законодавчих актів та звернувся до народу з Маніфестом від 19 лютого 1861 року. У Маніфесті підкреслювалося, що відміна кріпацтва є наслідком добровільної ініціативи «благородного дворянства», що цей державний акт є продовженням законодавчої діяльності по «благоустрою» суспільних станів. Через два тижня, які були потрібні для прийняття превентивних заходів на випадок будь-яких заворушень, були оприлюднені документи трьох різновидів: «Загальні положення», «Місцеві положення» та «Додаткові правила».

Основні положення аграрної реформи 1861 року

До цього масиву документів, в першу чергу відносяться “Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності”, яке проголосило відміну кріпацтва (“Кріпосне право на селян, які оселені в поміщицьких маєтках, та на дворових людей відмінюється назавжди”) та загальні умови

цієї відміни. Найважливішою рисою Загального положення було оголошення кріпаків особисто вільними без викупу. Але, поряд з одержанням волі, законодавець з метою забезпечення економічного існування селян та справного платежу державних та інших повинностей зобов'язав поміщиків передати їм у постійне користування певні ділянки землі. На той час існували такі види ділянок: садибна, орна, сінокісна та пасовищна. В Основних положеннях мова йшла тільки про садибні наділи. Ці наділи визначалися за добровільною домовленістю селян із землевласниками. Якщо ці домовленості не відбувалися, поземельне забезпечення селян здійснювалося на загальних підставах місцевих положень. Селяни, звільнившись від кріпацької залежності й одержавши від землевласника певний земельний наділ у постійне користування, повинні були платити землевласнику грошима чи працею, тобто платити оброк чи нести панщину. Таким чином селяни склали клас тимчасовозобов'язаних.

Далі слід вказати на “Положення про влаштування дворових людей, що вийшли з кріпацької залежності”, яке торкалося долі кріпаків, що мешкали при панській садибі та були відірвані від землі, не мали ні хати, ні родини. Ця велика група не мала права на придбання наділу, внаслідок чого для більшості з них зміна укладу життя була справжньою трагедією.

Суттєве значення мало “Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх садибної осілості та про сприяння уряду щодо придбання цими селянами у власність польових угідь”. За своїм бажанням вони могли викупати у землевласника свої садиби, могли також купувати й польові угіддя, але внаслідок повної взаємної угоди з поміщиком. Купуючи садибу чи землю, вони мали можливість користуватися певною казенною позичкою. Після викупу селяни становляться власниками землі і припиняють всі обов'язкові відношення із землевласником. До викупу поміщик зберігає вотчинно-поміщицький нагляд над селянами.

Другий масив документів являв собою акти, які враховували місцеві особливості різних регіонів імперії. Зокрема, серед них було місцеві

положення про поземельний устрій селян, які оселяють на поміщицьких землях в губерніях: Чернігівській, Полтавській та частини Харківській, Київській, Подільській та Волинській, Херсонській, Таврійській та Катеринославській. За розміром наділів губернії ділились на місцевості.

Третій масив юридичних актів – “Додаткові правила” – містив умови визволення селян, які належали дрібнопомісним власникам, кріпаків, що відбували панщину на приватних заводах та промислах, та кріпаків що працювали на фабриках чи заводах, які належали поміщику.

Органи управління реформою. Для упевненого проведення реформи уряд розробив систему органів управління, основним завданням яких було виконання юридичних норм та контроль за ситуацією в країні у випадку будь-яких заворушень. Вищим органом став Головний комітет щодо устрою сільського стану. Середня ланка – Губернське присутствіє по селянським справам, членами якого були цивільний губернатор, *предводитель дворянства*, керуючий державним майном та чотири місцевих поміщика. Зрозуміло, що всі вони захищали панську сторону у випадку будь-яких земельних суперечок із селянами.

Нижча ланка – інститут мирових посередників – безпосередньо проводив реформу на місцях. Головним завданням мирових посередників було документальне оформлення нових відносин між поміщиками та селянами згідно “Положенням 1861 року”. Крім того, вони здійснювали нагляд за сільським самоврядуванням та виконували певні судові функції. Мирові посередники призначалися Сенатом за списками, які були надані дворянськими зборами. В червні 1861 року почало працювати 1714 мирових посередників. Цей інститут у порівнянні з іншими, що вказані вище, стримував панське сваволя у найбільш напружені моменти протистояння панів та селян під час проведення реформи.

Статутні грамоти. Кількість землі, відведеної в наділ, як і розмір повинностей на користь землевласника, визначалися в особливому договорі селян з поміщиками, що називається статутною грамотою. Статутна грамота – це основний документ, який фіксував момент переходу кріпаків до стану “тимчасовозобов'язаних” та визначав соціально-економічні умови цього стану. Упродовж перших двох років з моменту оприлюднення Положення 19 лютого 1861 року по всіх маєтках повинні були скласти статутні грамоти за добровільною згодою чи за законом, якщо добровільна угода не відбулася. У більшій частині маєтків за підставу приймалася та кількість землі, якою користувалися селяни при кріпосному праві, якщо вони сиділи на оброку. Уряд спостерігав тільки, щоб цей наділ не перевищував вищого розміру і не падав нижче нижчого. Складання статутної грамоти та введення її в дію здійснювали мирові посередники.

Кожна статутна грамота супроводжувалася низкою додатків: актами та сільським вироком, протоколами дій мирового посередника, постановою мирового з'їзду, який затверджував грамоту. Слід відмітити, що перевірка грамоти здійснювалася на селянському сході.

Сільське самоврядування. Одночасно із прийняттям акту про визволення кріпаків було реформовано місцеве самоврядування. Виходячи із кріпацької залежності, селяни повинні були об'єднуватися в сільські общини. Сільська община визначалася законом як селище (частина селища чи декілька селищ) селян, які оселені на землі одного поміщика. Цим влада намагалася об'єднувати господарські інтереси селян (спільні земельні угіддя, загальні зобов'язання перед паном та ін).

Управління сільською общиною здійснював сільський сход та сільський староста, в залежності від чисельності населення община мала можливість мати особливого збирача податків, доглядача хлібних запасів та ін. До складу сільського сходу входили всі господарі дворів та виборні

посадові особи. До повноважень сільського сходу відносилися всі питання громадського землекористування і землеволодіння та розклад повинностей перед державою і паном. Скликання сходу відбувалося старостою за ініціативою мирowego посередника чи за бажанням поміщика.

Сільські громади, сусідні одна з одною, з'єднувалися в особливі адміністративні одиниці – волості. Волость керувалася волостним сходом, виборним волостним старшиною з волостним правлінням та волостним становим судом, органом якого була колегія виборних суддів. Засідання волостного сходу призначалося мировим посередником за вимогою волостного старшини, серед функцій якого найважливішими були поліцейські.

Поземельний устрій поміщицьких селян. Селяни, що виходили з кріпацької залежності, обов'язково наділялися землею в кількості, яка була **достатньою** для забезпечення їхнього побуту і справної сплати казенних і земських повинностей. Цей наділ землею повинний був відповідати густоті кріпосного населення у місцевості та якості ґрунту. З цією метою територія Російської імперії була розділена на три смуги: нечорноземну (північна і частиною центральна), чорноземну і степову. За якістю ґрунту і густоті населення кожна смуга розділялася на місцевості, яких у всіх трьох смугах було 29. **У кожній** місцевості в залежності від густоти населення і якості ґрунту **вводились** дві норми подушного наділу, тобто ділянки землі на кожну ревізку душу, незалежно від кількості **існуючих** робочих рук. Одна норма представляла вищий розмір подушного наділу, інша - нижчий. Нижчий розмір усюди дорівнював однієї третини вищого.

Наприклад, волості Херсонської, Таврійської та Єкатеринославської губерній ділилися на 4 місцевості, в яких вища межа наділу складала від 3 до 6,5 десятин, а нижча – від 1 до 1,5 десятин. Уїзди Чернігівської, Полтавської та частина Харківської ділилися на 7 місцевостей, в яких єдиний указний наділ складав від 3 до 6,5 десятин.

Законодавство щодо наділення землею селян Правобережжя України суттєво **відрізнялося** від загальної системи і було більш привабливим внаслідок Польського повстання 1863 року. Його економічною суттю був обов'язковий викуп наділів, крім того, селяни отримали більш землі ніж до реформи у Волинській губернії на 15%, у Подільській – на 18 відсотків, у Київській – на 21%. В українських губерніях був зменшений також розмір оброку від 56% до 41%.

Хід реалізації реформи

Результати скасування кріпацтва та реформування відносин власності між панами та селянами оцінювалися **впродовж** тривалого часу з різних сторін. Дійсно, процес реформування, слабо визначений в стадіях і формах, розтягнувся на декілька десятиліть і був дуже болісним для більшості селян. З багатьох обмежень на користь поміщиків вирішальне значення мали "відрізки" і "тимчасовозобов'язаний стан", що створили систему напівкріпака з дуже сильною домішкою кабальної експлуатації.

Егоїзм дворянства, нездатність відмовитися від феодальних прав, господарська бездарність привели до заморожування системи відносин, що мислилася як перехідна до нового, а виявилася продовженням старого. Поміщики у процесі реформи намагалися, користуючись своїми можливостями, відрізати землю у селян та якомога більше залишити дворових людей взагалі без землі. Так понад 200 тисяч душ чоловічого селянського населення взагалі отримали волю без землі. Біля 100 тисяч отримали злидарські наділи від однієї десятини на одну рев'язьку душу, понад 1 600 тисяч – від однієї до трьох десятин. Результати реформи такі: із загального числа в 2 476 832 рев'язьких душ колишніх поміщицьких селян України лише 6,1 відсотків (149 873) отримали більше 5 десятин, а 93,9 відсотків – менш 5 десятин. На лівобережжі та півдні України поміщики відрізали у селян біля одного мільйону десятин, тобто 27,6 відсотка всієї площі.

Впродовж всього часу реформи відбувалася боротьба за землю та проти непомірних податкових платежів. Якщо на перших етапах в українських губерніях переважала кількість заворушень внаслідок боротьби проти податкового тягара, то, починаючи з 1870 року, навпаки – за землю.

Як було показано вище, адміністративне проведення селянської реформи, засилля в органах державного та земського управлінь панів консервативної спрямованості викликало з боку селян неабиякий протест упритул до заворушень і навіть повстань. Дослідники рахують 6 етапів селянської активності. На першому етапі (березень-травень 1860 року) відбулося 622 повстання у 920 селах, в які взяли участь 445 тисяч селян. Селяни протестували проти “панської реформи”, наполягаючи на тому, що вся земля повинна бути передана ним. У травні того ж року мирові посередники постаралися роз'єднати єдність селян проти панів. У червні-вересні відбулося 117 повстань, де невдоволення було спрямовано проти створення нової системи управління. У періоді з жовтня 1861 року до лютого 1863 року селяни протестували проти складання кабальних статутних грамот, внаслідок чого відбулося 961 заворушень у 1314 селах із населенням 790 тисяч селян. Взагалі, на весну 1863 року півтори мільйону колишніх кріпаків (більш 30 відсотків) відмовилися підписувати статутні грамоти. В 1863 році, коли селяни добре ознайомилися з негараздами реформи стали розповсюджуватися чутки про справжню справедливую земельну реформу від царя. У період з лютого по серпень 1863 року відбулося 275 заворушень в 681 селі, в яких взяли участь 360 тисяч селян, у періоді з вересня до грудня – 122 заворушення в 155 селах, в яких взяли участь 80 тисяч селян. Починаючи з 1864 року, коли перерозподіл землі був завершений, основне незадоволення було спрямовано проти важкого податкового тягара. За цей період відбулося 774 повстання.

Взагалі, у період проведення реформи відбулося 2871 повстання у 4391 селі, в яких взяли участь 2,2 мільйонів селян, тобто практично дві третини загального селянського населення України. Причому 72,2 відсотка з цієї

кількості припадало на Правобережжя України, на Лівобережжі – 21,6 відсотків, на півдні – 6,2 відсотка. Із загального числа повстань 898 були припинені шляхом переконань та домовленостей, 1793 – шляхом репресій.

Неврожаї, голодування не дозволили селянам у масі своїй почати викупні платежі. "Тимчасовозобов'язаний стан" затягся на 20 років, доти, поки наприкінці 1881 р. тодішній міністр фінансів М.Х. Бунге не видав закон про обов'язковий викуп з 1 січня 1883 року, розрахований на 49 років.

Позитивні зрушення реформи

Селянська реформа 1861 року визволила 10 мільйонів колишніх поміщицьких селян. Незважаючи на численні недоліки, реформа призвела до певних позитивних зрушень у суспільстві. По-перше, поряд із земельною реформою Олександр II запровадив цілу низку інших реформ, серед яких найважливішими були реформа місцевого самоврядування та судова. У сільському господарстві зросли середні річні збори хліба майже на 70 %. В той же час, тодішній оглядач Д.Ф. Самарін зауважив, що "...в Європі з одного квадратного кілометра годується 500 чоловік, а у нас – тільки 40". Величезну роль в стимулюванні товарності сільськогосподарського виробництва відіграло будівництво залізних доріг, що обумовило різке зростання експорту різних видів хліба, обсяг якого зріс майже втричі у порівнянні з останнім дореформеним роком. Якщо перед реформою експорт хліба складав не більш 5% загального обсягу, то у кінці 70-х років він досяг 15-17%.

Водночас відбувався процес колонізації південноукраїнських земель селянами, що звільнилися. У період з 1861 по 1888 роки на вільні землі прибуло більш півмільйона переселенців та самовільних селян. Селянське господарство скоріше за поміщицьке пристосовувалося до ринкових вимог. Зокрема, у лісостепній Україні швидкими темпами розвивалося буряківництво. Це, в свою чергу, призвело до значного розвитку цукробурякової та спиртової промисловості. Якщо в 1860-61 роках у

середньому на душу населення споживалося 1 кг цукру, то з другої половини 70-х років Росія цукор вже став експортним товаром.

Але майже найголовнішим наслідком визволення селян була поява ринку праці. У сукупності із активною інвестиційною діяльністю європейських промисловців в українських губерніях стрімко розвивалися вугільна та металургійна промисловості. У районі Донецького басейну, де були розвідані вугільні запаси, англійський промисловець Юз заснував металургійний завод. Розвиток промисловості обумовив зростання кількості робочих рук. Колишні кріпаки пішли працювати на промислові підприємства. Почав формуватися робочий клас, Російська імперія вступила на капіталістичний шлях розвитку. В свій час В.І. Ленін писав: "... після 61 року розвиток капіталізму в Росії пішов із такою швидкістю, що за декілька десятиліть відбулися перетворення, які зайняли у певних країнах Європи цілі століття".

Селянська реформа призвела також значні зрушення в культурному житті країни. Це був час розквіту мистецтва, театру, живопису, скульптури, почала відбуватися шкільна реформа навчання. За шість років (1857-1862 р.р.) в Російській імперії були засновані 179 нових періодичних видань.

Однак процес прогресивних перетворень йшов пліч-о-пліч із систематичними репресіями, спрямованими проти найбільших прихильників конституційних перетворень. Вже у лютому 1862 року група тверських лібералів, що ініціювали листа Олександру II, в якому містилася критика основних положень селянської реформи, була ув'язнена у Петропавловську фортецю. В ніч 8 лютого 1862 року був заарештований революційний демократ Н.Г. Чернишевський, якого було заслано на каторгу із метою призупинити швидке розповсюдження громадської думки та дати впевненість консервативним кругам у силі царського уряду та його намірах не допустити лібералізації.

Протилежні процеси в російській імперії, були зв'язані, з одного боку, з прагненням ліберальних кругів до конституційних свобод, а, з іншого, з

прагненням поміщицького класу та царського уряду до закріплення самодержавства, призвели до загострення політичної ситуації в країні. Протистояння досягло такого рівня, що 4 квітня 1866 року пролунав постріл Каракозова, який став початком контрреформ та припинення процесу реформування суспільства.

Після скасування кріпацтва була проведена реформа державних селян, яких в Україні налічувалось понад 40% від усього селянства, до яких входив майже 1 мільйон колишніх українських козаків. Серед козаків були як малоземельні, так й зовсім безземельні. Поряд з цими прошарками тих, хто жив на землі, були колоністи, які крім громадських прав, користувалися й різними пільгами ще з часів Катерини II. Державні селяни одержали наділи майже вдвічі більше ніж середні наділи звичайного селянства, а платежі визначалися трохи менше.

Реформи Бунге М.Х.

Напруженість у суспільстві зростала внаслідок цілої низки чинників, про які йдеться далі, і досягла свого максимуму убивством 1 березня 1881 року імператора Олександра II. Селянська політика наступного царя Олександра III була суперечлива і може бути поділена на певні етапи. На першому етапі основну роль відіграв тодішній міністр фінансів Микола Христіанович Бунге, отримавший освіту в Київському університеті святого Володимира.

З припиненням "тимчасовозобов'язаного стану" виникло питання про подальші шляхи і форми розвитку сільського життя. Одним з перших фінансових заходів з цього приводу з'явилося зниження викупних платежів, яке було запропоновано М.Х. Бунге. Він виходив з того, що в загальному із селян стягувалося більше, ніж сплачувалося по зобов'язаннях викупної операції. Зниження було зроблено в розмірі одного карбованця з кожного обкладеного викупними платежами душового наділу у великоросійських місцевостях і на 16 копійок з карбованця в українських місцевостях. Загальна

сума зниження склала до 12 мільйонів карбованців у рік. Другий важливий крок, запропонований М.Х. Бунге, полягав у поступовій відміні податку, який вважався раніше як надійне джерело надходжень до державного бюджету.

Скасування податку знищило останній слід рабства і відкрило шлях до зміни паспортної системи, знищило кругову поруку та інші несприятливі практики селянського ладу. Зниження податків із селян супроводжувалося все більше великим оподаткуванням імущих класів населення, доти вільних від цього.

Виходячи з тієї точки зору, що господарський розлад селян відбувається, головним чином, унаслідок низької продуктивності їхніх земельних наділів, М.Х. Бунге розробив проект державного іпотечного банку для сприяння селянам у придбанні ними землі. Статут банку був затверджений Олександром III 18 травня 1882 р. За змістом статуту банк мав бути лише посередником між селянами і землевласниками, які вже уклали угоду за власною ініціативою. Згідно політиці уряду призначення банку містилося в сприянні заможним та селянам, що мали деякий статок, тобто не малоземельним.

Наступним кроком у намірах М.Х. Бунге була пропозиція надати селянству можливість виходу з общини й організації подвірної ділячного землекористування. Це велика реформаторська ідея була покликана сприяти "поширенню приватної поземельної власності між селянами" шляхом покупки землі в поміщиків і держави.

Але ці наміри міністра фінансів були відкинуті внаслідок тієї атмосфери, яка склалася в суспільстві в 80-90 роки. Негативне ставлення до результатів визволення кріпацтва з боку ліберальної інтелігенції було викликано розчаруванням та очікуваннями, що не відбулися. Справа в тому, що тодішнє покоління, в першу чергу, ліберальні круги, яке вийшло з мертвотної атмосфери епохи Миколи I, були впевнені в настанні нового часу, де пануватиме наука, реалізм та раціоналізм. Вони мріяли про

руйнування застарілих інститутів, таких як кріпосне право, вірили, що можна за допомогою розуму та науки будувати щасливе життя у Росії. Щодо свободи, то вона розумілася як загальне та принципове усунення перешкод на шляху до здійснення нескінченних можливостей людства та окремої людини. Згідно цьому розумінню права селян, які вони отримали у процесі реформи 1861 року, були вкрай недостатні.

Ліберальна еліта російського суспільства в особі слов'янофілів бачила та вірила в особливі цінності, які притаманні селянам та стримуються існуючим невільним соціальним порядком. Віра в майбутній раціональний устрій суспільства, свободу та прогрес **всіляла** надію, що такі цінності стануть основою для ефективних реформ задля блага народу. Це був час панування образу мислення, посіяного “володарями дум” революційних демократів, пізніше так називаних “народників”. Важливо відмітити, що навіть у складі Головного комітету були прихильники такого погляду. Така атмосфера сприяла впевненості, що справу визволення селян може вирішити будь-яка суспільна сила, не виключаючи імператора. У цьому сенсі **є** цікавими **погляди** відомого демократа О. Герцена, який раніше емігрував до Великобританії, рятуючись від переслідувань Миколи I, до можливостей імператора Олександра II зробити епохальні зрушення у цієї справі. Навіть така людина як крайній радикал та соціаліст М.Г. Чернишевський писав, що “...благословення ... увінчає і Олександра II, ... тому що велике щастя самому почати та провести у життя визволення своїх підданих”.

Але такі сподівання не були засновані на суто економічних і, навіть, політичних принципах чи поглядах. Суспільством **володіли** лише емоції, які стали достатньо швидко зникати з виявленням того факту, що селяни не отримали справжню волю та ще більше опинилися в залежності від поміщика. Саме тоді захоплені очікування змінилися на рішучість частини демократичної еліти піти революційним шляхом, шляхом руйнування самодержавства, єдиним засобом якого вони бачили терор проти царя та його оточення. Але природа абсолютизму в російському варіанті містилася **у**

баченні народу, в тому числі і селянства, **лише** як об'єкта піклування. Тому для верхівки було несподівано и неприйнятно впізнати, що цей об'єкт має намір самостійно вирішувати свою долю.

Внаслідок широкого розповсюдження революційно-демократичних ідей консервативні кола та **певною мірою** сам цар були вимушені оборонятися, особливо після трагічної загибелі **Олександра II** у березні 1881 року. Так виниклі наміри не допустити зростання кількості пролетаріату, в зв'язку з чим посилювалось прагнення більш закріпити селян на землі, шляхом обмежень можливостей виходу з общини. Саме внаслідок цього було прийнято цілу низку законів та сенатських постанов та рішень. Серед них найважливіше місце займали закон від 18 березня 1886 року, який ставив перешкоди поділу подвірного майна серед його членів, закон від 1889 року який створював посаду земських начальників та розширював повноваження волостних судів. Далі був прийнятий закон від 8 червня 1893 року щодо перерозподілу землі усередині общини, який вводив норму цього перерозподілу не рідше за один раз у 12 років. Нарешті, 14 грудня 1893 року був підписаний закон, що суттєво ускладнив будь-який продаж земельних наділів та робив практично неможливим вихід з общини.

Ці обмеження стали перешкодою на шляху суспільства, на шляху швидкого розвитку капіталізму в Російській імперії. Погіршення загальної ситуації в імперії обумовили новий етап аграрних перетворень, який зв'язаний з іменами С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна.

РОЗДІЛ 2 АГРАРНА ПОЛІТИКА НА ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ

Стан селянства на початок XX століття

Акт визволення селян 1861 року та події, які відбувалися після його запровадження у життя, викликали необхідність зробити певні висновки та визначити подальший шлях розвитку селянського питання. Центром політичних та наукових дискусій став вибір між общинним **ладом** та капіталістичним індивідуалізмом. **Община аналізувалась зі всіх сторін**: її юридичний статус, функції, економічна ефективність та соціальне значення для членів общини і держави. Прибічниками общини, так називані народники вважали цю соціальну структуру як організацію життя, яка, з одного боку, природно властива російському суспільству, а, з іншого, як прообраз майбутнього соціалізму. Критик цих теоретичних поглядів найвизначніший державний діяч тих часів С.Ю. Вітте вважав, що прибічники общини це: “добромисні, поважні поклонники старих форм, поліцейські адміністратори, поліцейські пастухи, тому, що вони вважали більш зручним возитися зі стадами, ніж зі окремими одиницями, руйнівники, які підтримували все те, що можна було легко привести у стан коливання, і, нарешті, добромисні теоретики, що **бачили** в общині практичне запровадження останнього слова економічної доктрини – теорії соціалізму”.

Навпаки, противники апологетизації общини наполягали на тому, що індивідуальне господарство на селі набагато ефективніше ніж селянське у межах общини. **Вони вважали**, щоб зробити працю селянина більш ефективною, він повинен отримати загальні громадянські права, стати повним та приватним володарем своєї праці та її результатів. Вони справедливо вказували **на** недоліки общини як соціальної структури: кругова порука (зобов'язання сплачувати податки за інших), залежність не від закону, а від земського начальника. Найбільш активні руйнівники общинної системи вважали за необхідність якомога скоріше скасувати систему виплатів на отриманий наділ. **З наближенням** терміну закінчення

викупу надільних земель гострота цього питання збільшувалася. В останні роки володарювання імператора Олександра III Міністерством внутрішніх справ було порушено питання щодо відміни дії статті щодо можливості викуп наділу, що означало фактично її скасування. Але на цей час знайшлися противники такого підходу, і Державна Рада була вимушена висловитися про необхідність приступити до остаточного вирішення селянського питання з врахуванням усіх його аспектів. Але після цього нічого зроблено не було.

Мета та рушійні сили столипінської реформи

Після передчасної смерті Олександра III останній російський імператор Микола II до свого коронування був прихильником подальших кроків, які б полегшили долю селян. Однак після множини депутацій дворян він схилився на підтримку їх інтересів, навіть повелів створити Дворянський банк для надання кредитів дворянам.

Справа трохи порушилася коли в 1898 році Державний контролер на своєму звіті висловився, що “платіжні сили селянського населення знаходяться у надмірному напруженні”. Тоді Комітет міністрів вирішив для розгляду питань щодо до розвитку селянського законодавства створити особливу Нараду, але імператор не дав ходу цієї ініціативи. Тільки через чотири роки прогресивному міністру внутрішніх справ Д.С. Сипягіну вдалося переконати Миколу II у необхідності створити таку комісію, яка отримала назву “Особлива нарада щодо **потреб** сільськогосподарської промисловості” і почала свою діяльність 22 січня 1902 року.

Впродовж першого року були створені губернські та повітові комітети, які після певної роботи надіслали свої матеріали до голови Особливої наради міністру фінансів С.Ю. Вітте. Але, на жаль, ініціатора створення Наради Д.С. Сипягіна було вбито і його місце зайняв активний захисник дворянських інтересів **міністр внутрішніх справ В.К. Плеве**. Він, у

свою чергу, поряд з існуючої нарадою, створів Редакційну комісію, яка зайнялася підготовкою концепції вирішення селянського питання на користь дворян. Мета цієї концепції полягала в закріпленні селянства у попередньому стані, як “...оплот історичної наступності у народному житті...”. Згідно підходу В. К. Плеве, земельні наділи, які були відібрані від панів та надані селянам, являли собою фонд для забезпечення існування селянства. Це означало, що земля наділ не може бути прирівняний до приватної земельної власності. Центральним пунктом концепції Редакційної комісії було створення перешкод на шляху економічного посилення найбільш запозятливих селян. Зовнішнє це виглядало як турбота до “слабких елементів, що не мають достатньо сили та міцності, щоб встояти проти натиску людей, які обдаровані більшою енергією, а також нерозбірливістю у засобах досягнення цілей, які ними намічені”.

Підсумовуючи, можна зробити загальний висновок, що згідно концепції Редакційної комісії В. К. Плеве селянство представляє собою стан, правовий статус якого принципово відрізняється від правового статусу інших станів. Найважливіший момент цього статусу містився у наступному. Право селянина на земельну власність не є суб'єктивним правом в громадянсько-правовому сенсі, це лише суспільно-правова вимога до держави про наділення землею.

Інші підвалини були закладені до концепції Особливої наради під керівництвом С.Ю. Вітте. Він вважав, що найбільш важливий аспект селянської проблеми має не економічний і, навіть, не культурний, а правовий характер. Його погляди були підкріплені висловленнями місцевих комітетів з питань селянських справ, які писали: “Успіх сільськогосподарської промисловості переважно залежить від такого покращення правового положення нашого селянства, яке б сприяло розвитку у ньому духу господарської запозятливості та самодіяльності...”.

Таким чином С.Ю. Вітте вважав, що першочерговим завданням уряду є підпорядкування приватно-правових відносин селян загальним громадянським законам. Практично це означало право на вихід з общини, зберігаючи як приватну власність ту частину землі, яка була в його використанні в межах общини, а земельна власність дворів повинна була перетворитися на приватну. Крім того, повинні були усунуті всі обмеження щодо свободи переміщення та місця проживання. Політична програма С.Ю. Вітте однозначно наполягала на ліквідації залишків кріпосного строю та виникненні громадянського устрою в селянському середовищі. За таку позицію він був фактично позбавлений посади міністра фінансів та відправлений на почесну, але не впливову посаду голови Ради міністрів.

Дві концепції подальшого розвитку селянського стану або його закріплення певною мірою відображали політичну ситуацію напередодні першої російської революції 1905-1907 років. Затягування вирішення назрілої селянської проблеми була найважливішим чинником політичної кризи, яка охопила суспільство на початку XX століття.

Наприкінці XIX віку Росія переживала економічний підйом, але через кілька років він змінився кризою внаслідок значного спаду виробництва, який поширювався на Західну Європу та Сполучені Штати Америки. Різко скоротився ринок західних інвестицій, що призвело до втрати можливості отримувати іноземні позики. Це, в свою чергу, обумовило падіння державних замовлень, які були майже єдиним джерелом розвитку гірничих та металургійних заводів, а також будівництва залізних доріг.

Поряд з кризовими явищами у промисловості, погіршився стан аграрного сектору. По-перше, країна відчувала на себе так називаний, «зубратський голод» який був викликаний, з одного боку, зростанням кількості населення, а, з іншого – зменшенням площі наділів на одну родину. По-друге, велика кількість робочих залишилася без роботи та була вимушена повернутися у село, що посилювало аграрну кризу. По-третє, 1901

рік видався неврожайним, внутрішній ринок не зростав, а ціни на світовому ринку на зерно знизилися.

Селяни були доведені до зuboжіння високою платою за землю, яку вони орендували у поміщика, перенаселенням та низькими врожаями. Все це призвело до масових заворушень, коли, зокрема, в Україні у період з 1902 року до 1904 року вибухнуло кілька сотень “селянських повстань”. Але самосвідомість селян була вже зовсім іншою, ніж раніше. Розширювалися зовнішні контакти селян через військову повинність, а також через щорічний відхід чоловіків на роботу до міст під час несільськогосподарського сезону. Земська влада будувала школи, грамотність селян складала 20-26 відсотків, вони були вже підготовленими для прийняття ідей народників та інших агітаторів щодо розділу панської землі на їх користь.

Напруженість досягла очевидного перегріву у суспільстві. Царський уряд намагався спрямувати хвилі народного невдоволення на інші події всіма засобами, упритул до організації єврейських погромів. З цією ж метою царський уряд йшов на військовий конфлікт з Японією, який перейшов у силову стадію наприкінці 1904 року, коли японська ескадра напала на російський ~~уєнний~~ флот і ~~розгромил~~ ~~знищила~~ його. Знов, як під час Кримської кампанії, суспільство було здивовано нездатністю уряду, ліберально ~~настрєена~~ ~~налаштована~~ інтелігенція була готова до революції, а соціал-демократи та соціал-революціонери перейшли до бойових дій. Після розстрілу робочих 9 січня 1905 року революція перейшла в відкриту стадію.

Перший помітний селянський вибух в Україні відбувся наприкінці лютого 1905 року проти цукрозаводчика М.І. Терещенка, що на Чернігівщині. Потім повстання перекинулися на інші губернії. Весною знову місцями спалахнули селянські повстання, селяни почали займати панські угіддя, ділити між собою запаси зерна, взяті з поміщицьких засіків. Але це відбувалося до певного часу спорадично, тому що ліберали із

Земського союзу намагалися упорядкувати дії селян, створивши Всеросійській селянський союз ~~та~~. Наприкінці липня 1905 року відбувся перший Всеросійській селянський з'їзд, у роботі якого взяли участь біля 100 делегатів із 22 губерній. Прийнятті на цьому з'їзді резолюції містили вимоги відміни приватної власності на землю та експропріації землевласників (з компенсацією чи без неї в залежності від конкретного випадку). Перший з'їзд селян показав, що селяни в змозі об'єднуватися та діяти як єдина політична сила, з якою потрібно рахуватися. В основі політичних поглядів селян були покладені ідеї соціал-революціонерів. Усього протягом 1905 року відбулося близько 4 тисяч селянських виступів, в яких взяли участь біля 5 мільйонів чоловік.

~~Осінню~~ Восени 1905 року революційна ситуація досягла кульмінації. Цар Микола II був поставлений між двома можливими шляхами: або жорстко ~~недавити-придушити~~ повстання або піти на радикальні поступки, тобто перетворити Росію на конституційну правову державу. 17 жовтня 1905 року Микола II проголосив Маніфест, який вводив ліберальні реформи, зміст яких складав три пункти: по-перше, цар обіцяє дати свободу, ~~в першу чергу насамперед~~, слова, та зборів, по-друге, оголошує про майбутні демократичні вибори до Державної Думи, по-третє, додає Державній Думі характер законодавчої установи. Практично одразу ж після прийняття царського Маніфесту уряд почав дії, спрямовані на вирішення селянської проблеми. На початок листопаду 1905 року був підписаний царський указ щодо відміни викупних платежів, а також указ, який надавав Селянському банку нові повноваження щодо застосування заходів у напрямку розширення земельної власності селян, ~~які~~ недостатньо наділені землею.

Менш ніж через місяць після оголошення царського Маніфесту селяни другий раз зібралися на з'їзд. Відтепер, витлумачивши зміст Маніфесту на свою користь, тобто як зняття всіх заборон та підтвердження принципу націоналізації землі, але не бачивши будь-яких зрушень у цьому напрямі, селяни почали знов бунтувати. З особливою силою це проявилось в

Чернігівській губернії. З метою придушення селянської стихії уряд був вимушений удатися до суворих заходів, упритул до посилки каральних військ.

Законодавчі акти реформи Столипіна

У грудні в Москві почалося повстання під керівництвом Московської ради, проти урядових військ виступили “бойові дружини”, але царські війська перемогли. Внаслідок поразки революції реформи були призупинені, а цар отримав можливість переглянути обіцянки, надані Маніфестом. Але вперше за всю історію Російської імперії вибори до Державної Думи все ж відбулися; крім поміщиків та міських власників право голосувати отримали робітники та селяни. Відсутність досвіду обумовили розтягнутість виборів (з 26 березня до 20 квітня 1906 року), в яких взяли участь лише половина виборців. Але результати них були просто вражаючими. Праві партії, що підтримували царя, потерпіли нищівну поразку, за них проголосували лише 10 відсотків виборців. Це вперше розвіювало міф щодо єдності царя та народу. Більшість селян проголосувало за своїх власних кандидатів ~~але-або~~ за кандидатів опозиції. Внаслідок цього до Державної Думи було обрано 100 позапартійних депутатів, які виступали за негайне проведення аграрних реформ, а також 100 “трудовиків”, близьких до соціал-революціонерів ~~селянських—кругів~~. Таким чином більшість депутатів відображала сподівання селян з приводу вирішення земельного питання. Перша Дума з початку своєї роботи висунула цілу низку вимог, у тому числі політичного характеру, нарешті депутати прийняли проект аграрного закону, згідно якого селяни отримували можливість придбати землю, яку вони орендують, в свою власність за “справедливу компенсацію”.

Але уряд заявив, що це питання не відноситься до компетенції Думи, більш того, цар розпустив її в липні 1906 року, тобто після лише двох місяців роботи. На той час Головою Ради Міністрів став П.А. Столипін,

колишній міністр внутрішніх справ, який раніше був губернатором в Ковно, де мав можливість спостерігати економічне положення польсько-литовських селян. Цей досвід зробив з нього рішучого прибічника введення приватної власності на землю. З початку своєї діяльності в якості голови уряду П.А. Столипін був вимушений вирішувати три невідкладних питання: придушення заворушень, організація виборів до “слухняної” Державної Думи та селянське питання. Селянські повстання, що виникли під час обговорення Першою Думою цього питання, були придушені за допомогою спеціальних каральних загонів та масових репресій. Скориставшись розпуском Першої Думи він підготував два відомих земельних укази. Згідно першого (від 5 жовтня 1906 року) селяни отримували рівні з іншим населенням імперії юридичні права. У першій статті цього указу містилося положення, згідно якому всім російським підданам по відношенню до державної служби надаються ті ж самі права, що і дворянам. Віднині селянам дозволялось вільно виходити з общини, або, навпаки, входити до неї. Стаття п'ята дозволяла видавати селянам безстроковий паспорт, що давало право вільного переміщення та обрання свого місця проживання. Цим указом також відмінялися особливі покарання, які застосовувалися раніше, а також повноваження земських начальників присуджувати до легких покарань або починати проти них адміністративну справу за невиконання ними своїх обов'язків.

Другий указ (від 9 листопада 1906 року), який складався з чотирьох відділів, сформулював основні положення так називаної “Столипінської реформи”, що створювала підвалини для економічного розвитку селянина, дозволяючи йому в будь-який момент вимагати свою земельну частку у повну власність. Тобто мова йшла про розв'язання селянського питання шляхом ліквідації общинного землеробства на користь приватного володіння землею. У наслідок важливості положень цього закону слід розглянути їх більш ретельно.

Згідно першої статті першого відділу указу, кожний домохазяїн мав право вийти з общини та вимагати отримання його частки общинної землі в якості приватної власності. Статті 12-14 першого відділу торкаються права домохазяїна вимагати, щоб община поміняла надані йому окремі ділянки землі на єдиний цільний масив. Перша стаття другого відділу постановляла, що відчуження наділів, які були подвірної власністю, підпорядковуються постановам загальногромадянського права щодо відчуження нерухомого майна взагалі. Перша стаття третього відділу указу встановлювала, що наділи, які значаться як подвірне майно, перетворюються на приватну власність домохазяїна. Друга стаття того ж відділу вводить норму спільного володіння подвірного майна, якщо є прямі спадкоємці домохазяїна.

Інші статті указу мають переважно аграрно-технічний характер. Практично селянин мав можливість отримувати документ на приватну власність на ділянку, якщо фактичний розмір земельного наділу був більше ніж середній по общині, селянин міг викупити надлишок за ціною 1861 року, тобто, значно нижчою, ніж ринкова ціна. При цьому однієї родині не дозволялося придбавати більше шести стандартизованих наділів, що складало по різних губерніях від 12 до 18 десятин. Селяни, які виходили з общини мали право отримувати компактний земельний наділ, замість багатьох, що належали ним після чергового перерозподілу. Якщо селянин оселявся жити зі своєю землею поза селом, таке називалось *хутір*, якщо він залишався жити у своєму селі, а земельний наділ був за селом, такий наділ називався *відруб*.

Хід столипінської реформи

Слід нагадати, що раніше, у березні 1906 року були створені землевпорядні комісії у Петербурзі, а також в губернських та окружних містах, які стали головними органами у проведенні в життя заходів столипінської реформи. На півдні України землевпорядні комісії почали

свою роботу у квітні-травні 1906 року, які склалися з губернатора, представників адміністрації, земства і банків. Цей указ повинен бути розглянутий та затверджений Другої Державною Думою, вибори до якої відбувалися протягом 1906 року. Але і ці вибори були несприятливими для царського уряду, прибічники якого отримали лише невелику кількість голосів. ~~До Більшості, до складу якої~~ входили 100 депутатів-соціалістів, біля 100 – трудовиків та 100 конституційних демократів. Але й цю Думу очікувала така ж доля, що й першу: внаслідок її ліберальної спрямованості та нових заворушень у суспільстві 3 червня 1907 року Микола II розпустив її, оголосив наступні вибори до Державної Думи на 1 листопада 1907 року. Але на цей раз виборчий закон був зроблений таким чином, що на один голос поміщика припадало 7 голосів мешканців міста, 30 селянських виборців та 60 робочих. Все це означало поразку ліберального періоду, який почався з царського Маніфесту, але “революція в умах”, як висловився С.Ю. Вітте, вже здійснилася. Попередні дві Думи, які на думку громадськості були приближені до влади, не були в змозі поліпшити ситуації в країні, внаслідок чого певна частина активного населення стала схилитися до іншого, революційного шляху вирішення проблем, які накопичувалися протягом кількох століть.

Дебати стосовно основних положень указу від 9 листопада 1906 року продовжувались протягом певного терміну на засіданнях Третьої Думи, а потім на засіданнях Державної Ради. І тільки 10 січня 1910 рік були прийняті як закон. Не дивлячись на чисельність зауважень до тих чи інших положень указу, основні його риси та спрямованість залишалися. П.А. Століпін отримав можливість проводити тверду політику оновлення країни шляхом, в першу чергу, перетворення селян на економічних агентів на підставі повновладного приватного володіння землею та майном. На додаток до указів, які були розглянуті вище, уряд прийняв інші постанови, спрямовані на ослаблення селянської общини. Протягом 1909-1911 років влада намагалася сприяти відокремленню селянських господарств. З цією метою

був суттєво спрощений механізм розпуску общини, для цього було потрібно лише рішення простої більшості, а не дві третини як раніше. Уряд допомог багатьом селянським родинам придбати землю через посередництво Селянського банку, який продавав у кредит землю, яка була скуплена у поміщиків раніше, але належала державі. Слід зауважити, що багато поміщиків, які були злякані революцією, намагалися продати свої маєтки Селянському банку, що сприяло частковому відчуженню панської землі. Після закінчення революції аграрна реформа пішла швидше. Насамперед уряд почав енергійні дії по ліквідації земельних запасів Селянського банку. 13 червня 1907 р. це питання розбиралося в Раді міністрів, було вирішено утворити на місцях тимчасові відділення Ради банку, передавши їм ряд важливих повноважень. У тривале відрядження, для участі в роботі цих відділень, відправилися багато видних чиновників Міністерства фінансів, Міністерство внутрішніх справ і Головного керування—управління землевпорядження і землеробства. Взагалі за 9 років реформ до селян перейшло біля 9,5 мільйонів гектарів землі. Ці заходи лягли певним тягарем на державу, витрати якої склали більш 140 мільйонів рублів за період 1907-1916 років.

У процесі аграрних перетворень певна частина селянства залишалася з мінімальним розміром наділів, в них на вистачало грошей для придбання землі, навіть, за допомогою Селянського банку внаслідок дорожніх кредитів. Враховуючи це, уряд всіляко сприяв переселенню селян на вільні землі Сибіру та Далекого Сходу. Кредити для цього були значно збільшені у порівнянні з періодом 1900-1904 років. Внаслідок такої політики більш 3,5 мільйонів селян (з них більш мільйону українців) поїхали на нові землі, біля одного мільйону повернулося назад, але в той же час, якщо населення в Сибіру в 1897 році нараховувалось 8,3 мільйона чоловік, в 1917 році – 14,5 мільйонів.

Реалізація Столипінської реформи в українських губерніях була більш активною ніж в інших регіонах Російської імперії. Тут общинне

землеволодіння було менш поширеним, наприклад, на Правобережжі общинники складали не більше 9 % усіх дворів. Вже в травні 1906 року почали створюватися землевпорядні комісії, які складалися з губернатора, представників адміністрації, земства і банків. Аграрна реформа викликала вороже ставлення з боку великих землевласників, які боялися втратити робітників. В Україні лише поодинокі великі землевласники поставилися до неї сприятливо.

У таблиці 1 наведені дані щодо формування консолідованих земельних наділів типу “хутір” і “відруб” у період 1907-1916 роки.

Таблиця 1. Формування консолідованих земельних наділів

Губернії	Кількість господарств			Площа землі, десятин		
	Усього, тис.	Консолідовані землі, тис.	%	Усього, тис.	Консолідовані землі, тис.	%
Чернігівська	367, 4	14, 6	4,0	2 329,2	94,1	4,0
Катеринославська	270,8	90,5	33,4	2 531,1	825,3	32,6
Харківська	364,1	87,8	24,1	2 662,1	534,4	20,0
Херсонська	294,3	70,7	24,0	2 291,2	529,9	23,1
Київська	383,5	35,4	9,2	2 108,8	163,6	7,7
Подільська	458,8	11,3	2,5	1 754,2	34,8	1,9
Полтавська	446,9	50,1	11,2	2 195,5	229,7	10,4
Таврійська	132,9	42,6	32,0	1 957,5	487,5	24,9
Волинська	292,4	37,4	12,8	2 298,9	272,0	11,8
Разом по Україні	3 011,1	440,4	14,6	20 156,5	3 171,2	15,8
Інші регіони Російської імперії	8 938,9	862,9	9,7	98 030,4	8 985,7	15,8

Більш високі показники були обумовлені наступними чинниками. По-перше, система общинного володіння землею була чужою для українських селян, по-друге, в українських губерніях земельна проблема була особливо гострою, внаслідок густо-населеності регіонів. Цікаво відмітити, що на період початку Столипінських реформ община в Західних губерніях України

була практично зруйнована⁷. Виступаючи в жовтні 1908 року на засіданні Державної Думи депутат В.А. Бобринський ділився своїми враженнями про відвідування Волинської губернії: “Ми бачили величезний успіх селянства, ми бачили величезну його перевагу, великі його здібності, велику рухливість, велику його працездатність у порівнянні з німцями. ... Подивитеся, що в них вийшло за останні 10-15 років, коли там почалися хутори. Я знаю, яка існує величезна різниця в статку, в обробці полів, у житті, у моральному вигляді тих селян, що сидять на хуторах у порівнянні з тими, хто знаходиться в общині”.

Статистика свідчить, що у 1914 році заможне селянство, яке було створено внаслідок реформи, виробляло половину товарного зерна Росії. Країна стала одним із провідних експортерів, захопивши 25 відсотків світового ринку зерна, 66 відсотків ячменя, 33 відсотка вівса. Валовий збір у порівнянні з 1901 роком зріс: зернових на 20 %, льону – на 50 %, картоплі та цукрового буряку – на 80%.

В той же час існує зовсім інше ставлення до результатів реформ початку ХХ століття, які пов'язані з ім'ям П.А. Столипіна. По-перше, стали виходити з общин, в першу чергу, не “міцні” селяни, а біднота та міські мешканці, колишні селяни, які отримали можливість продати свої наділи. В тому періоді величезна кількість черезсмужних земель йшло на продаж. Іноді покупцем виступав селянський ~~мнр~~^{сход}, що означало повернення до общини. Часто землю купували заможні селяни, які не поспішали виходити із общини. Але були і такі випадки, коли землю купували сільські багатії, що не мали свого власного господарства і займались торгівлею або дрібним лихварством. Вони купували землю частково для перепродажу, а найголовніше – для здачі її в оренду. За весь час реформ з общинного обороту було вилучено 22 % земель, біля половини їх пішло на продаж, з яких певна частина повернулася знов в общину. В остаточному підсумку владі не удалося ні зруйнувати общину, ні створити стійкий і досить масовий шар селян-власників.

Бюрократичному здійсненню заходів реформи сприяли землевпорядні комісії, які більш охоче обмежувалися розділом всього села на хутора чи відруби, часто застосовуючи при цьому силу. Як і застерігали певні депутати Державної Думи та Державної Ради, селяни чинили опір переходу на хутора, виходячи із повсякденних міркувань. Мала здоровий смисл навіть система черезсмужних земель, тому що вона забезпечувала селянину щорічний середній врожай: в посушливий рік добрий врожай давали смуги в низинах, в дощовий - на узгір'ї. Отримавши наділ в одному місці, селянин повністю опинявся в залежності від стихії. При цьому придушувалися альтернативні способи поліпшення агротехніки, які диктувалися попередньою системою.

Не виявилось вдалою і спроба вирішити проблему «земельного голоду» за рахунок Сибіру та Далекого Сходу. Переселення було погано організовано та проходило в жахливих антисанітарних умовах, селяни їхали в непристосованих вагонах. Не маючи достатнього капіталу для господарювання, переселенці опинялися у вкрай важкому становищі. Багато з переселенців зволіли залишитися в обжитих районах Упала та Західного Сибіру, ~~не~~бажаючи займатися освоєнням безлюдних лісових зон. Біля 70% переселенців взагалі не отримали землі чи отримали такі, багато отримали землі, якщо —були непристосовані для ведення сільського господарства. Продуктивність праці була дуже низькою. Хронічне недоїдання, незвичні кліматичні умови, відсутність кваліфікованої медичної допомоги приводили до масової смертності серед переселенців. В 1911 р. на Україну повернулося 68,5% переселенців, які поповнювали ряди безземельних селян. Тут слід відмітити, що значна кількість переселенців в Сибіру об'єднувалися в общини, між іншим, внаслідок від нападів місцевого населення, яке було незадоволено ~~іншим~~ цим демографічним явищем.

Наслідки реформи

Досі продовжуються дискусії щодо результатів столипінської реформи. Але перше, що слід стверджувати впевнено, це те, що для завершення цієї реформи не вистачило часу. 1 вересня 1911 року П.А. Столипін був вбитий у Києві колишнім студентом Київського університету есером Багровим (за іншими даними – подвійним агентом). В той же час наслідки проведення цієї прогресивної реформи за допомогою консервативного уряду дуже цікаві. За неповних десять років тільки 2,5 мільйонів селянських господарств отримали можливість, або захотіли вийти з під опікування селянської общини. Найбільш активним у цьому відношенні був період з 1908 по 1909 роки, коли щорічно подавалися біля півмільйону запитів на виділення з общини. Слід відмітити вкрай низький рівень повного розпуску общини (усього 130 тисяч). Спочатку реформ, протягом 1906-1910 років урядовий закон надавав право землевласникові вибору щодо виходу з общини. Протягом другого періоду, починаючи із закону від 14 червня 1910 року дозвіл на вихід з общини перейшов до представників місцевої адміністрації, внаслідок чого процес руйнування общини значно прискорився.

Число селян, які до 1-го січня 1916 року закріпили землю в індивідуальну власність, було в Україні найбільшим. Тоді, як в 40 губерніях Європейської Росії коло 24 % господарів вийшло з общини, на Правобережній Україні закріпили землю 50,7%, у Південній Україні – 34,2%, на Лівобережжі – 13,8%. Найбільш активно процес виходу селян з общин відбувався у Київській губернії (48% дворів) та на Півдні України (45,6%). В той же час на Лівобережжі виділилися з общини лише 20,5% дворів. Дослідник аграрної історії П.П. Панченко доводить, що 57% усіх селян, котрі вийшли з общини з усієї російської імперії, мешкали в Україні. Причому в умовах, коли ціна землі в Україні була в півтора рази вище, ніж в останніх районах імперії.

Упровадження Проведення—столипінської реформи відбувалося бюрократичними заходами, що сприяло різкому класовому розшаруванню селянства та створювало, в свою чергу, соціальну напруженість на селі. Зміцнення черезсмужних земель фактично приводило тільки до утворення беспередільних общин. До початку столипінської реформи біля третини громад в Україні не переділяли землю. Дослідження показують, що в беспередільній общині різниця між заможними та бідняками була більше. З цього боку, столипінська реформа, внаслідок заборони переділів не зруйнувавши цілком общини, ще більше підсилила соціальне розшарування селян.

Саме в ті часи в українських губерніях знов поширилися селянські повстання. За 1907 - 1910 роках на Україні відбулося 4552 виступу селян, що говорило про те, що аграрна реформа не вирішила проблем основної маси селян. Основною причиною незадоволення селян було зберігання структури землеволодіння. Як і раніше, значна частина залишалася у власності поміщиків, в той час коли насадження капіталізму у деревні призвело до зубожіння більш 50 відсотків селян. До речі, в кінці 1916 року поміщики втратили біля 10 мільйонів десятин землі, яка в основному перейшла до заможних селян. Але сам П.А. Столипін не передбачав повну ліквідацію поміщицького землеволодіння, плануючи лише обмеження. В одному з інтерв'ю він сказав: "Імовірно, великі земельні власності трохи скоротяться, навколо нинішніх поміщицьких садиб почнуть виникати численні середні і дрібні культурні господарства, настільки необхідні як оплот державності на місцях".

Принципово селяни мали можливість придбати землю, яка належала Селянському банку. Але, ціни на землю були недоступні для багатьох незаможних біднякам, до того ж вони постійно рости-зростали (від 105 карбованців за десятину в 1907 році до 136 карбованців у 1914 році). Внаслідок цього, бідняцькі господарства продовжували убожіти: якщо в 1906 році на одне бідняцьке господарство припадало в середньому 3,7 десятини

землі, то в 1916 - 2,2 десятини. Усього в 1906 - 1916 роках Селянський банк продав українським селянам 596,4 тисяч десятин землі, купив у поміщиків 572,2 тисяч десятин, інше було куплено в селян.

~~Позитивні результати столипінська реформа мала для заможних селян, у яких і в общині було достатнє землі.~~ У цілому реформа прискорила перехід села на індустріальну основу. Створилися умови для розвитку приватного сільського землеволодіння. Реформа стимулювала розвиток агрономічних прийомів, підвищення агрокультури. У цілому завдяки їй і іншим факторам у 1909 - 1913 року продуктивність сільського господарства в Російській імперії зросла в півтора разу. У селах утворювалися прокатні технічні станції, для малоземельних селян утворювалися суспільства по оренді землі і колективному веденню сільського господарства.

~~У кінцевому підрахунку Таким чином~~ можна стверджувати, що ~~У кінцевому підрахунку~~ Столипінська реформа 1907-1911 років, незважаючи на певні досягнення не оправдала очікувань її авторів. Безумовно, як вважав С.Ю. Витте, спроба вирішити аграрну проблему "шаблоново та одноманітно на всьому величезному просторі Російської державі", не була в змозі увінчатися повним і повсюдним успіхом. Але слід погодитись і з тими, хто вказує на те, що сам П.А. Століпін розраховував реформу на 20 років.

В той же час ~~Століпін~~ Століпін—головний реформатор опинився в складній ситуації. Його обвинувачували в тім, що він діє не в якості “вірнопідданого слуги свого государя”, а проводить власну політику. Ворожість до нього виявляла придворна камарилья, що відчула свою непотрібність новому режиму, створюваному прем'єром. Різко негативно відносилися до Століпіна бюрократи, що склали велику частину Державної ~~ради~~ Ради. Крім того, губернська бюрократична верхівка ~~Століпін~~—піддавалася регулярним сенатським ревізіям, які викривали в їхньому середовищі хижацтво і сваволя. Це обумовило появу ворогів з цього боку, тому що ні тоді, ні після розтривожений осиний вулик ніколи не прощає будь-якому правителю-реформатору обмеження у справі корупції.

На жаль, повністю цей доленосний експеримент зазнав припинення внаслідок, по-перше, загибелі автора, по-друге – початком Першої Світової війни, яка почалася у 1914 році, і, нарешті, революцією 1917 року, коли Тимчасовий уряд взагалі скасував закони, за якими проводилась аграрна реформа. Дослідники свідчать, що у кошику прем'єра П.А. Столипіна було ще багато заходів, з яких вдалося виконати лише частину.

РОЗДІЛ 2. РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РОКІВ

Стан крест'янства перед революцією

Formatted: Ukrainian

Заходи століпінської реформи продовжувались впритул до відомих подій лютого-березня 1917 року, коли відбулося падіння самовладдя і влада перейшла до Тимчасового уряду. В період Першої Світової війни існували три типи аграрних господарств: поміщицькі маєтки, селянська община та заможні. На початок 1917 року площа землі, яка знаходилась у володінні або користуванні селян Російської імперії, в чотири рази перевищувала площу інших власників. В той же час спостерігалось дуже нерівномірний розподіл між господарствами. Наприклад, в українських губерніях переважна більшість господарств мала дуже невелику площу (Табл.2).

Таблиця 2. Розміри селянських господарств в Україні

Розмір, десятин	Кількість господарств	Земельна площа, дес..
До 1	80 000	39 400
1–2	132 942	215 600
2–5	1 083 051	3 817 900
5–7	579 503	3 457 900
7–10	602 887	5 017 000
10–15	363 434	4 380 000
15 і більше	133 000	3 045 700

Війна випробувала основні типи селянських господарств, які були існували за часи Століпінської реформи: селян, що залишилися в общині та тих, хто придбав землю в приватну власність. До кінця 1916 року в армію було мобілізовано 14 мільйонів чоловік, селяни втратили від третини до половини робочої сили. Селянські і буржуазні господарства по різному реагували на ці труднощі. По всій Росії до 1915 року посівна площа селян під хліба виросла на 20 відсотків, а в приватних господарствах зменшилася на 50 відсотків. У 1916 році в приватників узагалі залишилася лише чверть тих

посівів, що були до війни. У важких умовах селянське господарство общинного типу виявилося незрівнянно більш життєздатним.

Почат~~е~~ком руйнування столипінської реформи можна вважати 29 листопад~~у~~ 1916 року, коли царський уряд, внаслідок втрати територій та відносно невеликому неврожаю пішов на першу продрозверстку. Її економічний зміст полягав у зобов'язанні селян продавати певну частину врожаю за цінами, які були встановлені урядом. Якщо селянин відмовлявся від продрозверстки, хліб реквізувався.

Тимчасовий уряд, взявши владу, скасував реформи, які йшлися в імперії, та оголосив, що остаточне вирішення селянського питання відкладається до скликання Установчих Зборів. Але, у березні 1917 року Продовольча комісія Державної ~~Д~~здуми та Ради робочих та солдатських депутатів видали розпорядження щодо хліба у земельних власників та орендарів, які мали більш 50 десятин землі. У серпні уряд дозволив реквізувати хліб та застосовувати військову силу у випадку необхідності. Водночас на хвилі соціальних перетворень в Росії провідними вченими-аграрниками була створена Ліга аграрних реформ, яка поряд з Головним земельним комітетом та Міністерством землеробства проводила роботу по підготовці нового проекту земельної реформи. Але політичної волі на проведення аграрної реформи у Тимчасового уряду не вистачало: швидкоплинні події літа та осені 1917 року перекреслили його аграрні наміри.

Більшовицький декрет про землю

Зусиллями агітаторів партій соціал-революціонерів та більшовиків селяни, не дочекавшись справедливого вирішення земельного питання, почали захоплювати великі маєтки. Внаслідок цього протягом 1917-1918 рок~~іву~~ середня площа селянського господарства в Росії зросла на 20%, а в Україні – майже вдвічі.

Більшовицький уряд, який був створений внаслідок жовтневого перевороту, був набагато активнішим з аграрних питань, ніж Тимчасовий. На другий день після взяття влади, В.І. Ленін оголосив Декрет про землю, повністю запозичений з аграрної програми есерів, яка була створена на підставі Наказів селянства. Декрет оголошував, що аграрне питання буде остаточно вирішуватися Установчими Зборами, але в той же час стверджував, що найсправедливішим розв'язанням буде переда~~ння~~^{ча} всієї землі, включно з державною у володіння всіх, хто працює на ній, і що форми земельного володіння мають вільно визначатися на місцях.

Крок більшовицького лідера був суттєвим відступом від справжньої аграрної політики більшовиків, яка ~~відступала~~^{відмовлялася} від будь-яких реформ, намагаючись, згідно марксистському вченню, вирішити аграрні питання за допомогою революційних методів. ~~В першу чергу~~^{Насамперед}, на думку більшовиків, ~~в~~^у сфері сільського господарства повинна бути здійснена націоналізація землі, як єдиний засіб покінчити з поміщицьким землеволодінням, яке гальмує економічний розвиток країни. Націоналізація землі, як вказував В.І. Ленін, завершує буржуазно-демократичну революцію і в умовах розвитку соціалістичної революції була вирішальним кроком на шляху до соціалізму. Щодо поміщицьких маєтків, то В.І. Ленін мріяв про перетворення них на зразкові господарства під керівництвом Рад депутатів від сільськогосподарських робітників. Будучи вірним марксистом, В.І. Ленін наполягав на перевагах крупного суспільного виробництва у порівнянні з дрібними господарствами. Він писав: "...треба думати про перехід до великого господарства на общинський рахунок і братися за це зараз, учачи маси та учачись у мас...".

Однак враховуючи розклад політичних сил влітку 1917 року не на свою користь, В.І. Ленін, аналізуючи ~~наказі~~^{накази} селян про землю, писав: "Селяни бажають ~~залити~~^{нити} ~~залишити~~ в себе дрібне господарство, нормувати його на принципах рівності, періодично знову урівнювати. Хай. Внаслідок цього жоден розумний соціаліст не розійдеться з селянською

біднотою”. Більш того, більшовицькій лідер стверджував, що “... соціалісти навіть при повному соціалістичному перевороті експропріювати дрібних селян не бажають, не в змозі і не будуть”.

Слід зауважити, що черговий з'їзд аграрних реформ, запроваджений Тимчасовим урядом, все ж відбувся у листопаді 1917 року, після більшовицького перевороту. З'їзд відзначив, що “єдиним результатом як більшовицьких декретів, так і аграрного комунізму з'явився ~~реформ~~ знищення старого земельного ладу. Але, розбивши старий режим, ця дія ніякого нового земельного режиму не створює і тільки утрудняє й ускладнює подальше будівництво”. Серед учасників цього з'їзду переважно були прибічники введення нового земельного режиму, що докорінно змінює соціальні основи землеробства та ~~що еполучить у себе єднає у собі~~ початок справедливості ~~эта~~ інтересами розвитку виробничих сил. Цей напрямок за словами О. В. Чаянова, вимагало “величезної напруги сил, і, насамперед, часу – дуже багатьох літ, якщо не десятиліть”. У свою чергу подібне рішення земельного питання було можливе, на думку О.В. Чаянова, “...при готовності скованого внутрішньою дисципліною демократичного ладу, міцною і стійкою владою, що володіє як силою авторитету, так дорівнює і силою примуса. Цих умов у готовності не виявилось”.

Між іншим, більшовики вважали включення положень селянських наказів у свою програму тимчасовим заходом. Отримавши владу, вони почали послідовно підходити до виконання основних марксистських положень. Маркс стверджував, що в умовах соціалістичної революції, встановлення влади робітничого класу та найбіднішого селянства націоналізація землі є засіб створення загальнонародної земельної власності. Ці протиріччя у справжніх поглядах більшовиків та вимушеність їх поведінки обумовила два етапи аграрної революції у Радянській Росії. На першому, демократичному етапі (жовтень 1917 – весна 1918 ~~рр.~~) аграрні перетворення носили переважно антифеодальний характер, та були спрямовані на ліквідацію поміщицького землеволодіння. Найважливішим

документом цього етапу був Декрет “Про соціалізацію землі”, який був затверджений 27 січня 1918 року.

Цей перший документ аграрної політики Радянського уряду Декрет знищував приватну власність на землю “негайно і без будь-якого викупу”. У Декрет були включені норми з “Селянського Наказу” есерів: “Право приватної власності на землю скасовується назавжди... Вся земля ... перетворюється у всенародне надбання в переходить у користування всіх трудящих на неї”. Поряд зі ліквідацією поміщицького землеволодіння скасовувалася і капіталістична власність на землю. На той час значна частина поміщицьких земель була закладена у фінансових установах. В зв'язку з цим Декрет Ради Народних Комісарів від 25 листопада 1917 року ліквідував Дворянський та Селянський банки. Внаслідок цього було націоналізовано більш 19 мільйонів десятин землі, що належала фабрикантам та купцям.

Фактично основою аграрної політики уряду на той час була передача місцевим Радянським органам влади права розпоряджатися землею. Теоретично соціалізація землі полягала **в** зрівняльному розподілу земель, створенні умов, що сприяють зростанню продуктивних сил, створенні колективних господарств з метою переходу до соціалістичного землеробства. Однак на практиці відбувалося зовсім інше. Якщо на першому етапі конфіскації панських земель заможні та бідняки виступали єдиним фронтом, то на стадії розподілу земель, що були конфісковані, виявилися різні інтереси в цих категорій селянства. Батраки та бідні селяни вимагали розподілу земель в залежності від числа їдців, в той час коли заможні намагалися розділити землю в залежності від наявності засобів обробки землі та робочої сили. Оскільки питаннями розподілу землі на місцях займалися місцеві органи влади, то за посади в цих органах розгорнулась політична боротьба.

Розділ землі між селянськими господарствами відбувався двома шляхами. По-перше, шляхом так названого “чорного переділу”, коли всі землі з'єднувалися до єдиного земельного фонду, а потім перерозподілялися. По-друге, шляхом прирізки землі к наділу, який існував раніше до

встановленої норми. Мірою розподілу служив їдець (споживча норма) або працездатний (трудова норма). В залежності від їдців або працездатних ділились, здебільшого, орні землі. Інші угіддя розподілялися в залежності від худоби, що було вигідне для заможних.

Згідно першого декрету другого з'їзду Рад від 26 жовтня 1917 року “Про землю”, скасовувалася лише одна форма землекористування – поміщицька, в той час коли всі інші (общинна, відрубна, хутірська з вільним вибором в окремих селищах) дозволялися.

Слід підкреслити, що більшовицька влада намагалася вже на цьому етапі ввести соціалістичні відносини на селі. Такі наміри повністю відповідали теоретичним поглядам класиків марксизму. Зокрема, в 1871 році Ф. Енгельс писав: “Ми повинні звільнитися від земельних власників та капіталістів, поставивши на їх місце об'єднаний клас промислових та сільськогосподарських робочих, які оволоділи усіма засобами виробництва: землею, знаряддями, машинами, сировиною. Намагаючись проводити аграрну політику згідно марксистської ідеології, у законі про соціалізацію землі від 19 лютого 1918 року помітна перевага віддавалася трудовим комуністичному, кооперативному та кооперативному господарствам. У квітні 1918 року В.І. Ленін та нарком землеробства С.П. Середа підписали та направили на місця телеграму щодо виділення землі радгоспам, комунам та іншим колективним об'єднанням колишніх “нетрудових володінь” поміщиків, які ще не були роздані селянам. Згідно цьому розпорядженню, на базі колишніх поміщицьких маєтків, які не підлягали розділу, створювалися радгоспи, комуни та товариства по обробці землі. Інструкція Наркомзема містила привабливі умови для бідняків, якщо вони давали згоду на приєднання до цих спільнот.

Після завершення перерозподілу, влітку 1918 року, виявилося що заможні селяни отримали перевагу над бідняками, захопивши адміністративну владу в місцевих органах. Внаслідок цього більшовицька партія практично почала другий етап аграрної революції. На засіданні ВЦВК

29 квітня 1918 року В.І. Ленін чітко становив завдання партії: “Дрібні хазяйки, дрібні власники готові нам, пролетарям, допомогти скинути поміщиків та капіталістів. Але далі у нас шляхи з ними різні... І тут нам з цими власниками, з цими хазяйками доведеться вести найбільш рішучу боротьбу”.

Практичною реалізацією такої політики з'явився Декрет ВЦВК від 11 червня 1918 року, згідно якого були створені комітети бідноти (комбід), які розгорнули спільно з робітниками, що були відряджені з міст, боротьбу проти заможних (куркулів). Результатом цієї боротьби став черговий перерозподіл землі, вилучення від заможних землі, машин, худоби та інвентарю з передачею цього комунам та бідноті. Наслідком цих заходів стала експропріація біля 50 мільйонів ~~га~~ гаектарів землі, що складало понад 60% заможних володінь. Чисельність куркулів значно зменшилася, ~~не-за~~ певними підрахунками майже вдвічі. Ці заходи проводились таким чином, що викликали значне незадоволення в сільських місцевостях. Але поведінка членів комбідів навіть до середняків було таким жорстким, що більшовицька влада звинуватила комбід у створенні соціального напруження на селі та практично ліквідувала їх шляхом поглинання сільськими Радами.

Вже в наступному законі, який був прийнятий у лютому 1919 року, «Про соціалістичне землевпорядження» більшовицька влада посилила своє прагнення наблизитись до своєї, комуністичної аграрної політики. Цим законом, по-перше, земля оголошувалася єдиним державним фондом і, таким чином, одноосібне селянське господарство практично втрачало свою легітимність. Внаслідок цього у законі йшлося про необхідність переходу від одноособових форм землекористування до суспільних, під котрими малися на увазі радянські господарства, комуни, артіль, суспільне орання землі.

Аграрні події в Україні

В Україні, де владу ~~в-якої~~ захопили українські есери, теж спочатку чекали на скликання Установчих Зборів. Але після жовтневого перевороту

Центральна Рада під керівництвом М.С. Грушевського прийняла III Універсал, який оголошував скасування права приватної власності на землю, з передачею всієї землі селянам без викупу. При цьому українська влада практично повторювала зміст ленінського Декрету, перекладаючи зобов'язання розділу землі на земельні комітети, які повинні були створюватися на місцях. Слід зауважити й те, що внаслідок значного про шарку середняків на селі процес перерозподілу інвентарю, худоби, хліба та фуражу відбувався за плату, яка визначалася заздалегідь, або з торгів. В деяких місцевостях селяни почали просто грабувати панські маєтки. Це було викликано, між іншим, тим, що в III Універсалі не було жодного слова ~~щодо~~ про долі поміщицького майна. А ще через певний час Центральна Рада взагалі оголосила соціалізацію землі: 18 березня 1918 року було прийнято “Тимчасове положення про соціалізацію землі”, після чого дев'ять українських губерній опинилися у стані повної анархії.

Владна круговерть у Києві призвела до того, що впритул до встановлення в Україні радянської влади, будь-якої осмисленої аграрної політики практично не існувало. Мабуть за виключення короткого періоду, коли після підписання Брестського миру Україну окупували германські війська під керівництвом генерала Ейхорна. Він наївно вважав, що відновлення Росії повинно початися в Україні. Для цього, на його думку, потрібно було запровадити “арійській” державний устрій на базі поземельної власності на землю та правильного землеробства на південних чорноземах. Потім, якщо ця житниця буде наповнена зерном и цукром, все інше відбудеться автоматично. Він говорив, що російська державність почалася в Києві, матері руських міст, звідси вона і почне відроджуватися.

В той же час згідно Брестському миру Україна була зобов'язана постачати Німеччині та Австро-Угорщині тільки за 1918 рік 60 мільйонів пудів зерна, ~~та~~ 2750 тисяч пудів м'яса та інших сільськогосподарських продуктів. Однак ці завдання не можна було виконати внаслідок процесу соціалізації землі. Інтереси заможних в Україні відстоював тоді “Союз

хліборобів-власників” під керівництвом колишнього депутата Державної Думи Росії М.І. Коваленко. Власне за підтримкою цього Союзу був проголошений українським гетьманом генерал Павло Скоропадський. Зрозуміло, що німці скасували рішення Центральної Ради відносно соціалізації землі з метою виконання умов Брестського миру щодо вивозу хліба. Наслідком цих подій стало повстання селян на чолі С. Петлюри, який теж на короткий, ~~але кривавий~~ час, захопив владу, залишивши в селах повну анархію.

Ситуація суттєво погіршилася після оголошення більшовицьким урядом війни українському уряду. Радянські війська остаточно розбили українські бойові загони у листопаді 1920 року. Більшовицькі лідери нарешті зрозуміли, що політика відносно України повинна враховувати її національний рух. В той же час, внаслідок початку громадянської війни економічна ситуація вкрай погіршилася, білі армії укупі з інтервентами захопили “хлібні” райони, оточивши Центр республіки кільцем голоду. На першому місці в політиці радянського уряду опинилася продовольча проблема.

Радянська влада була поставлена перед вибором: або дозволити вільну торгівлю продуктами хлібом або організувати заготівлю хліба шляхом товарообміну та налагодити постачання хліба до міст за принципом “хто не працює – той не їсть”. Дозвіл вільної торгівлі, згідно переконанням більшовиків, відносився до буржуазних методів вирішення хлібного питання. Такий шлях привів би, на думку радянського уряду, до спекуляції, тобто до удару по ~~робітникам-працівникам~~ внаслідок надмірного зростання цін. В той же час розруха в промислових містах обумовила неможливість рівноцінного обміну продовольства на промислові товари, які були необхідні селу. Тоді, перед загрозою голоду та падіння влади більшовики почали так називану політику “воєнного комунізму”. Практично ця політика почалася весняними Декретами 1918 року. Так Декретом від 9 травня 1918 року, спрямованим на встановлення монополії на харчові продукти, Наркомат продовольства

отримав повноваження реквізувати у селян все зерно понад прожиткового мінімуму. Основні положення цього Декрету зводилися до наступного: 1). кожен власник хліба зобов'язаний весь надлишок, понад запасів для обсіменіння полів та особистого споживання до нового врожаю по встановленим нормам, здати у тижневий термін після оголошення цієї постанови у кожній волості; 2). всі трудящі, незаможні селяни повинні об'єднатися для нещадної боротьби з кулаками; 3). власники хліба, які мають надлишки та не вивозять його на зсипні пункти, та всі, хто розтрачують хлібні запаси на самогон, оголошувалися ворогами народу.

Наступним Декретом від 27 травня того ж року цей Наркомат продовольства уповноважив створювати спеціальні “продовольчі загони” для примусового вилучення хліба. Фактично радянська влада залишила селянство наодинці із некерованими тимчасовими “володарями”, які здійснювали свавільні арешти, загрози смертю, побиття людей та інші недозволені у цивілізованому світі дії. Треба сказати й те, що навесні та влітку 1918 року влада ще намагалася ~~йти~~ марксистським шляхом, тобто поза грошовими засобами обслуговування товарообміну. Із цієї метою за Декретом Раднаркому від 2 квітня 1918 року уряд виділив Наркомпроду великі засоби і спеціальні фонди товарів для села: сільськогосподарські машини, обладнання та інвентар, тканини, нитки, взуття, сірники, цукор, чай, мило та ін. План товарообміну в 1918 році не був виконаним внаслідок цілої низки чинників. По-перше, організація місцевих продовольчих органів була вкрай слабка, по-друге, були встановлені несправедливі заготівельні ціни. Якщо, за даними ЦСУ, собівартість жита складала від 6 руб. 30 коп. до 12 руб. 27 коп. за пуд, то заготівельна ціна встановлювалася єдиною – 4 руб. 20 коп. за пуд.

В таких умовах партійно-державне керівництво республіки з метою упорядкування продовольчої справи 30 жовтня 1918 року прийняли Декрет рішення щодо про введення натурального продовольчого податку з метою упорядкування продовольчої справи. Декрет щодо введення такого податку,

Formatted: Not Highlight

Formatted: Not Highlight

Formatted: Not Highlight

Formatted: Not Highlight

~~був прийнятий 30 жовтня 1918 року, він який~~ встановлював натуральний податок у вигляді відрахування селянами державі надлишків сільськогосподарських товарів—, виходячи з розмірів посівної площі та поголів'я худоби. Але цей податок не був запроваджений на практиці, внаслідок початку громадянської війни та вторгнення інтервентів. Вже в лютому 1919 року йшлося про реквізицію харчових продуктів у розмірах, що визначаються “потребами держави”.

Formatted: Ukrainian, Not Highlight

Уведення політики “воєнного комунізму”. Селянські повстання

В умовах громадянської війни та інтервенції, внаслідок втрати хлібних районів продовольча криза в Радянській республіці дістала свого краю. Уряд був вимушений заради спасіння від голоду всього населення ввести політику “воєнного комунізму”, основою якого була “продовольча розверстка”. Теоретично лідери більшовиків розглядали цю нову економічну категорію як спосіб розкладу між селянами позики, яку вони надають державі, так було оголошено на VII Всеросійському з'їзді Рад, який відбувся у грудні 1919 року. При цьому добавлялося, що ця позика буде повернена селянам, коли буде забезпечена перемога над ворогами та відновлена крупна промисловість.

Політика “продрозверстки” виявилася неприємною ~~невдалою~~ не тільки для селян, але і для городян. В 1919 році планувалося вилучити 260 мільйонів пудів зерна, але було зібрано лише 100 мільйонів (біля 38,5%), в наступному році план було виконано лише на 34%. Одним з неочікуваних проявів такої політики була поява “чорного ринку”, тобто селян або спекулянтів, які намагалися привезти до місць хліба. Влада безуспішно боролася проти мішечників, але їх число зростало, у тому числі за рахунок голодних робітників промислових підприємств, які мали родичів у селі.

Взагалі “військовий комунізм”, створений в умовах військово-політичної кризи та марксистської соціально-економічної догматики, виявився повністю неспроможним. Але більшовики завзято намагалися

продовжувати цю політику і після закінчення громадянської війни. Більш того, були запроваджені інші заходи у напрямку будівництва утопічного комунізму: користування комунікаціями та помешканнями становилися безкоштовними. Було заплановано також скасування грошей та взагалі ліквідація Центрального банку, посилювалося втручання держави в сільські справи. Ця політика на місцях, зрозуміло, здійснювалася, як завжди, з перекрученнями органами місцевої влади, що призвело до селянського вибуху та початку справжньої війни між селянами та державою. Стихійна революційність селянства і революційно-перетворюючі устремління більшовизму мали різноспрямовані вектори і стали різко розходитися внаслідок запровадження заходів “воєнного комунізму” вже влітку 1918 року.

Почалися селянські повстання в центральних районах країни, на Кубані, на Україні. Протягом 1918 року тільки в 20 районах Центральної Росії відбулося не менш 245 “антирадянських повстань”. Наступний 1919 рік ще більше загострив ситуацію, спалахнули великі повстання в Поволжі, на Північному Кавказі. В серпні 1920 року почалося відоме повстання у центрі Росії, яке охопило більшу частину Тамбовської губернії та суміжних територій під керівництвом колишнього есера Антонова. Основними учасники цього повстання були незаможні селяни та середняки (від 25 до 80 відсотків), які відчували на себе нову нечувану форму державного насильства над селянством. З'їзд тамбовських повстанців оголосив програму знищення радянської влади, скликання Установчих зборів, передачу землі тим, хто її обробляє. Лише за допомогою регулярних радянських військ на чолі з М. Тухачевським селянське повстання було придушене і цілі села люто знищувалися більшовиками.

Теж відбувалося і в Україні. У березні 1919 року III з'їзд КП(б)У прийняв резолюцію “Про земельну політику”, де було вирішено, що конфісковані у поміщиків та куркулів землі повинні віддаватися в першу чергу для потреби ~~селянства~~ громадського землеробства, а потім – для потреб

одноосібників. Цю точку зору особливо відстоював Х.Г. Раковський, голова Раднаргоспу УСРР. Згідно цієї резолюції великі земельні площі колишніх поміщиків були передані радгоспам. Але внаслідок своєї слабості вони не мали можливості грамотного ведення господарства, тому найчастіше віддавали землю в оренду селянам. Період продразверстки, що почався, викликав незадоволення усіх прошарків селянства. Майже всю Україну було охопила ~~мали~~ великі ~~та великі~~ повстання. Серед них найбільш відомими були велике повстання під проводом Григор'єва, з кількістю учасників до 20 тисяч, які мали у своєму розпорядженні до 50 гармат та 6 бронепоездів, та військове з'єднання анархіста Нестора Махна, яке налічувало до 40 тисяч бійців. Махновські загони після січня 1920 року протягом впродовж восьми місяців боролися проти червоних. За винятком жовтня-листопаду цього року, коли ці дві сили діяли спільно чинили супротив армії Врангеля, махновці впритул до серпня 1921 року намагалися протистояти більшовикам.

Але Х.Г. Раковський тим не менш наполягав на продовженні політики надання пільг саме радгоспам, нехтуючи інтересами більшості селян. Саме на такій точці зору він наполягав, виступаючи на VIII партконференції у грудні 1919 року. Слід зауважити, що на це висловлювання Х.Г. Раковського В.І. Ленін відповів: “Ми повинні визнати, що тільки невелику частину культурних господарств ми повинні маємо дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не матимемо, а нам цей блок необхідний”. Аналізуючи таке ставлення В.І. Леніна до великих маєтків, слід особливо підкреслити вплив на його думку праці К. Маркса та Ф. Енгельса. Зокрема, останній не мав сумніву щодо долі великих землеволодінь як капіталістичних підприємств. Він писав: “Повернуті суспільству таким чином великі маєтки, ми будемо передавати у користування під контролем суспільства сільськогосподарським робочим, які організуються у товариства...”. До речі, центральним моментом аграрної політики майбутнього соціалістичного суспільства класики марксизму вважали

сприяння загибелі дрібному сільському господарству та націоналізація землі. Конкретніше, Ф. Енгельс попереджав: «Наша задача відносно дрібних селян полягає насамперед в тому, щоб їх приватне виробництво, їх власність перевести у товариську, але не насильно, а шляхом прикладу, пропонуючи суспільну допомогу для цієї мети».

Цитування класиків яскраво показує теоретичне марксистське підґрунтя аграрної політики більшовицького лідера. В той же час селяни самі шукали нових форм господарювання на землі. Соціально-економічне становище в країні погіршувалося. Ціла низка чинників привела до того, що значна кількість промислових робітників були змушені повернутися до села. Соціалізація землі, «зрівнялівка», ліквідація міцних господарств, руйнування комунікацій, розрив економічних зв'язків села та міста, нарешті, продрозверстка обумовили занепад сільського господарства, вимусили селян до певної замкнутості, де вже не йшлося про будь-який розвиток, не говорячи вже про створення великих соціалістичних господарств. Селянська країна, якої було Російська імперія до 1917 року, стала ще більше селянської. Партійні лідери, не маючи ніяких вказівок з цього приводу в марксистському вченні, почалися сваритися між собою. Напруженість досягла свого максимуму, коли наприкінці лютого 1921 року почалося Кронштадське повстання, котре було придушено військами Тухачевського.

Таким чином, вся політика більшовиків викликала незадоволення з боку практично всіх верств населення. Опинившись в умовах ідеологічного тиску, В.І. Ленін, зіткнувшись з реаліями життя, був вимушений різко змінити внутрішню політику. Не сподіваючись більше на світову пролетарську революцію, більшовицький лідер практично дійшов до висновків, що для будування соціалізму в Росії потрібна ціла епоха, яка торкнеться багато поколінь. Почався новий етап у розвитку російської революції – етап Нової Економічної Політики (НЕП).

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА. 1921-1925 РОКИ

Зміна аграрної політики. Перехід до НЕП'у

Аграрна політика Радянської республіки після придушення селянських повстань визначалася радикальними змінами в баченні шляхів подальшої побудови соціалістичних відносин у промисловості та сільському господарстві. Вже на протязі 1920 року Комуністична партія більшовиків відчула загрозу економічної катастрофи внаслідок відсутності будь-яких джерел розвитку народного господарства у вигляді фінансових та матеріальних ресурсів. Допомога революційного пролетаріату та інтеграція до світової економіки відкладалася на невизначений термін. Частина партії на чолі із Л.Д. Троцьким та М.І. Бухаріним вважала, що єдиним джерелом розвитку, ~~який~~ залишається, ~~є~~ безкоштовне присвоєння праці робітників та селян. Троцький стверджував: “ Шлях до соціалізму лежить через вищу напругу держави. ...Ніяка інша організація, крім армії не охоплювала у минулому людства з такою суворою примусовістю, як державна організація робітничого класу в найтяжку перехідну епоху”.

Проти такої жажливої перспективи виступили технократи, які робили ставку не на живу робочу силу, а на машини, що працюють на електричн~~еї~~^{ій} енергії. Відомий енергетик Г.М. Кржижановський у лютому 1920 року надрукував брошуру “Основні завдання електрифікації Росії”, де були намальовані основні контури плану розвитку Росії. В.І. Ленін підтримав ідеї Г.М. Кржижановського і чітко вказав на джерело фінансування: господарське будівництво за допомогою провідних країн шляхом надання концесій. Цікаво, що В.І. Ленін, великий тактик, прямо вказував, що: “ ...Практична мета нашої нової економічної політики містилася в отриманні концесій”. Інший довід на користь концесій полягав, на думку Леніна, в тому, що примноження крупних підприємств, які можуть бути побудовані за рахунок іноземних інвесторів, допоможе ~~європейськ~~^{ій} ~~радянськ~~^{ій} влад~~і~~^і у боротьбі з дрібнобуржуазно~~ю~~^ю стихі~~єю~~^{єю} села.

Поряд зі ставкою на концесії у промисловості, ~~комуністичний~~ ~~більшовістський~~ лідер бачив подолання продовольчої кризи ~~у пропонуванні~~ ~~заміни~~ ~~продрозверстки~~ на продовольчий податок. Основою для ~~прийняття такого~~ політичного рішення ~~щодо заміни продрозвертки продовольчим податком~~ з'явився документ “Основні принципи будування продподатку”, прийнятий ~~в~~ 31 березня 1921 року. Роком раніше двом найбільш авторитетним економістам-аграрникам Росії Л.М.Литошенко й О.В.Чаянову було доручено підготувати дві альтернативних програмних доповіді. Першій з них розглянув можливості створення фермерства з великими земельними ділянками і найманою працею, тобто продовження ~~у нових умовах~~ варіанта “реформи Столипіна” у нових умовах. В свою чергу О.В.Чаянов, відстоюючи своє наукові погляди ще з часів роботи у Тимчасовому уряді, наполягав на розвитку трудових селянських господарств без найманої праці з їхньою поступовою кооперацією. Ці доповіді в червні 1920 р. обговорювалися на комісії ДООЛРО і в Наркоматі землеробства. У результаті всебічного розгляду перемогла концепція О.В.Чаянова, яка і була покладена в основу державної аграрної політики на період НЕП'у. Центральним моментом цього документу була головна ідея, що селянська економіка не є капіталістичною, що треба враховувати інтереси селянина, стимулювання його до господарчої діяльності. На підставі цієї концепції Ленін переконав партію, що фундаментальною умовою побудови соціалізму в радянській Росії є “смичка із селянською економікою”. Заслуга В.І. Леніна полягала в тому, що він ставився до проблем розвитку села не внаслідок кон'юнктурних політичних розумінь, а виходячи з усвідомлення того факту, що Росія є селянська країна. Слід тільки зауважити, що на той час В.І. Ленін, як і більшість більшовиків, були переконані у наближенні світової революції.

Формально ці радикальні зміни в аграрній політиці були запроваджені рішеннями X з'їзду РКП(б) у березні 1921 року та Декретом уряду від 24 червня 1921 року. Цими документами дозволявся “вільний обмін, закупівля

та продаж продуктів сільського господарства, що залишається у населення після виконання натурального податку. Продподаток як форма заготівлі сільськогосподарських продуктів застосовувався три роки. В 1921/1922 роках він встановлювався по кожному продукту окремо, всього було встановлено 18 продуктових податків. Продподаток був встановлений набагато нижче ніж продрозверстки: на хліб – на 43,3%, олійні насіння – в 2 рази, м'ясо – 74,5%, олія – на 36,1%, льоноволокно – в 15 разів і т.д.

Важливо відмітити й те, що продподаток визначався в залежності від врожайності та розміру земельної площі, що відповідало ленінським економічним поглядам щодо стягування земельної ренти. По зерновим культурам податок на 1 десятину складав при врожайності до 25 пудів та при 1,6-2 десятини на їдця – 2 пуда (8% від врожаю), при врожаю 45-50 пудів – 4,5 пудів (9%), а при врожаю 70 пудів і вище – 7 пудів (10%). При врожайності 50 пудів з десятини, якщо в господарстві приходилося на їдця 0,5 і менш десятини ріллі, податок зростав до 4,5 пудів, при 4 і більш десятин – податок складав 9 пудів з десятини. Але як і раніше здійснювався класовий підхід до оподаткування: бідняцькі господарства отримували різні пільги або зовсім звільнялися від податків. Це відбувалося, наприклад, у тому випадку, коли господарства мали у своєму розпорядженні менш 1,5 десятин землі, а також господарства, де не було працездатних чоловіків. Навпаки, великі багатоземельні господарства оподатковувалися за більш високою ставкою. (Табл. 3).

Таблиця 3. Оподаткування господарств за розміром.

В 1922/1922 роках був введений єдиний продподаток, який вимірювався у хлібних одиницях, але селяни мали можливість сплачувати його іншими продуктами по перекладному коефіцієнту. В 1923/1924 роках було дозволено вносити податок грошима або продуктами за бажанням селян. Таким чином за три роки продподаток перестав існувати як форма

заготівлі сільськогосподарських товарів. У 1924/1925 роках приватний сектор був не набагато меншим ніж державна частка (48,5 % проти 51,5%). Селяни були зацікавлені у переході на грошове оподаткування тому, що вони отримували більшу свободу у розвитку окремих галузей свого господарства, продаючи те, що більше вигідне.

Поступово сільськогосподарське виробництво відновлювалося (Табл. 43):

Таблиця 43. Виробництво зернових та надходження до держави

	1909-1913	1920	1921	1922	1923	1924	1925
Валовой збір зернових	3979	2579	2213	3071	3455	3138	4424
Надходження хліба до держави	-	367	233	432,4	397,2	274,7	496,0

Formatted: Font: Not Bold

Formatted: Font: Not Bold

Водночас в той же час врожайність зернових та інших сільськогосподарських культур була набагато нижче, ніж в розвинутих країнах, низкою була також товарність виробництва. Якщо у період 1913/1914 роки товарний продукт зерна складав 29,3%, то в 1925/1926 роках цей показник дорівнював 13,4% до валового збору. Ще гірше була ситуація із технічними культурами, які були вкрай необхідні для нормального функціонування промисловості.

Основною перешкодою на шляху подальшого розвитку сільського господарства була перевага дрібнотоварних господарств. Внаслідок розгортання класової боротьби на селі частка великих господарств була суттєво знижена, за рахунок цього трохи піднялись бідняцькі господарства. Головним виробником хліба став середняк, але він вів своє господарство в основному заради задоволення власних особистих та господарчих потреб. У середині 20-х років склалася ситуація, коли селяни у період НЕП'а отримали майже все, за що боролися у ході революції та громадянської війни. Це було підтверджено у формі державного закону (Земельного кодексу 1922 року).

Але це положення не могло задовольнити комуністично-державний апарат, якому вкрай потрібні були гроші для розгортання соціалістичної

індустріалізації країни. Внаслідок цього, уряд намагався отримати додаткові кошти за рахунок “ножиців”, тобто різниці між цінами на промислові товари та продовольчі. Найбільший розрив у цінах спостерігався у 1923 році. Якщо в 1913 році вартість плугу відповідала вартість 20 пудів зерна, то ~~в-ву~~ 1923 році – 150 пудів, покупка косарки обходилася відповідно 150 і 847 пудів, жниварок – 120 і 704 пудів. Внаслідок такої цінової політики селяни були вимушені обмежувати себе у купівлі промислових товарів, навіть в одягу.

Всі ці негаразди були наслідком головних протиріч радянської держави. Вони виражалися у напруженості між монополізованою політичною владою на загальнодержавному рівні, яка належала більшовицькій верхівки, і економічною владою, яка контролювалася здебільшого на селі. Економічні ресурси, які були потрібні для будівництва соціалізму, були розділені між промисловістю, яка контролювалася державою, та сільськими дрібними хазяїнами.

Політична боротьба усередині більшовицької партії

На той час, у середині 20-х років, одразу ж після смерті В.І. Леніна, більшовицькі лідери поступово відмовлялися від політики заохочення іноземного капіталу шляхом надання концесій, внаслідок чого джерела капіталу суттєво зменшувалися. У керівництві партії викристалізувалися два напрямки щодо “первісного соціалістичного накопичення”. Ще в 1923 році Л.Д. Троцький наполягав на тому, що в умовах капіталістичного оточення та економічної відсталості країни засоби, що необхідні для індустріалізації, повинні бути взяті тільки за рахунок їх переміщення з приватного сектору, тобто сільського господарства, в державний. Це переміщення, на думку “лівих”, бачилося здійснити за рахунок оподаткування заможного селянства та нерівноцінного обміну за рахунок “ножиців” цін. Передбачаючи незадоволення більшості селян такою політикою, “ліві” сподівалися на швидке зростання промисловості, що призведе до зниження цін на промислові товари.

Навпаки, “праві”, на чолі з М.І. Бухаріним, вважали, що така політика “вбивала курку, яка несе золоті яйця” та крім того кінцево руйнувала союз робітничого класу із селянством. На їх думку слід було насамперед забезпечити потреби селян, переконати виробляти більше продуктів, розвивати елементи ринкової економіки. Саме на цьому наполягав М.І. Бухарін у своєму знаменитому виступі у квітні 1925 року, в якому він звертався до селян “збагачайтеся, не боячись будь-яких репресій”. “Праві” вважали, що технічне відставання сільського господарства можливо подолати шляхом об’єднання селян у виробничі та розподільчі кооперативи. Саме на той період приходить творча діяльність ідеологів кооперативного сільського руху на чолі О.В. Чаянова.

Центральний момент альтернативної програми О.В. Чаянова по перетворенню сільського господарства країни полягав у розвитку змішаної кооперації знизу, серед дрібних хазяїнів. Ця програма ґрунтувалася на його обстеженнях реального кооперативного руху у Росії в 1910-14 і 1922-28 роках, а також спонтанних процесі~~вах~~, ~~які~~ він називав "вертикальним поділом праці" серед селян, ~~які були~~ зв'язаних з ринком. Найкраще рішення проблеми збільшення продуктивності сільськогосподарської праці в Росії, на думку О.В. Чаянова, - у гнучкому сполученні великих і малих виробничих одиниць, обумовленому різними оптимальними розмірами в кожній окремій галузі. Змішане виробництво означало б також, що корма, наприклад, найбільше ефективно вироблені у великому і механізованому кооперативному господарстві, можуть бути використані сімейним господарством для виробництва молока. В свою чергу молоко переробляється кооперативно керованою місцевою маслоробнею і продається регіональним торговим кооперативом. О.В. Чаянов сподівався, що в умовах домінування соціалістичних відносин у країні така сільська кооперація “вертикального типу” могла б забезпечити розвиток народного господарства в цілому.

Слід підкреслити, що кооперативна ідеологія розвитку сільського господарства, яка була розроблена О.В. Чановим, була покладена в основу останніх праць В.І. Леніна, зокрема, “Про кооперацію”. Саме цей варіант стратегії перетворень на селі був прийнятий більшістю партійних керівників і міг бути покладений в основу першого п'ятирічного плану. Більш того, новий лідер більшовиків І.В. Сталін в основному поділяв ці погляди впритул до чергової кризи хлібозаготівель та запеклої боротьби за владу між спадкоємцями В.І. Леніна. Він неодноразово в ~~своєї~~ боротьбі проти “лівих” відстоював погляди щодо довготермінового вrostання кулака в соціалізм. На початок січня 1926 року в ~~своєї~~ праці “До питань лєнінізму” І.В. Сталін вважав, що селянські господарства повинні йти “іншим шляхом”, який є “шлях масового кооперування мільйонів селянських господарств, шлях об'єднання розпилених селянських господарств навколо соціалістичної індустрії, шлях насадження початків колективізму серед селянства спочатку по лінії збуту продуктів землеробства та постачання селянських господарств міськими виробами, а потім по лінії сільськогосподарського виробництва”. Наприкінці 1927 року він у бесіді з іноземними робочими делегаціями заявив: “Ми думаємо здійснювати колективізм у сільському господарстві поступово, мірами економічного, фінансового і культурно-політичного порядку. Я думаю, що найбільш цікавим питанням є питання про міри економічного порядку”. Щодо “усеохоплюючу колективізацію” у тій бесіді він сказав дуже виразно: “До цього справа ще не прийшла і не швидко прийде”.

Можна сказати, що перші один-два роки після смерті В.І. Леніна усередині більшовицької партії дискутувалися два шляхи щодо втягування селянства до соціалізму. По-перше, це кооперування, по-друге – колективізація. Спочатку, під впливом лєнінського плану кооперації більшість схилилася до наступної моделі сполучення двох форм господарства та взаємин із державою. Кооперування – для заможних селян, тобто, середняків, частка яких після розділу поміщицької землі значно збільшилася,

колективізація – для незаможних, наймито-бедняцьких селян, які не мали достатніх коштів для ведення власного господарства і розраховували на допомогу з боку держави. Але вже на жовтневому пленумі ЦК РКП(б) 1925 року до резолюції було вперше включено теза щодо сприяння будівництву колгоспів маломісного та середнього селянства. Цікаво відмітити, що ці зміни не були продубльовані на IX з'їзді КП(б)У, який відбувся через два місяця, у грудні 1925 року.

Боротьба між прихованими прихильниками відходу від ленінських принципів НЕПу у напрямку повернення до методів “воєнного комунізму” та прибічниками погляду на кооперування селянства як на шлях до вrostання селян у соціалізм набувала напруження з кожним місяцем. Для вирішення проблеми вибору шляхів відносно подальшого розвитку форм існування сільського господарства була прийнята постанова ЦК РКП(б) від 30 грудня 1930 року “Про підсумки радгоспного та колгоспного будівництва”. У цьому документі йшлося про необхідність всебічної підтримки колгоспного руху з боку партії та держави. Одночасно попереджувалося про небажаність штучного форсування процесів створення різних форм об'єднання.

Спочатку ця постанова не зробила великого впливу на стан речей у сільському господарстві, однак, загальна чисельність колгоспів зросла. Так, в Україні кількість колгоспів збільшилася з 5454 у жовтні 1925 року до 12 042 на початок 1928 року. При цьому частка комун зменшилася з 6,8% до 2,7%, товариств по спільній обробці землі – підвищилася з 6,8% до 71,7%, кількість артільей, навпаки, зменшилася з 86,4% до 25,6%. Але, як і раніше, абсолютна більшість селян (96% загальної площі) не мала наміру відходити від звичного одноосібного господарювання.

Але події 1927 року, які були пов'язані з провалом хлібозаготівель, докорінно змінили політичну ситуацію в партії та у країні. Першим звернув увагу на труднощі хлібозаготівель ~~був~~ М.І. Бухарін, який наприкінці 1927 року називав ~~двоє~~ дві “фатальні проблеми”, що встали перед партією: проблему хлібозаготівель і проблему капіталовкладень у важку індустрію,

що, за його словами, буде "болісно і пекуче стояти протягом найближчих 15 років". Напередодні XV з'їзду партії, який відбувся з 2 по 19 грудня 1927 року, Політбюро провело кілька засідань, на яких обговорювалися шляхи подолання хлібозаготівельної кризи, ~~які~~ ~~які~~ загрозували поставити міста перед погрозою хлібної блокади. Але керівництво практично приховало той факт, що планова заготівля хліба впала на 42% у порівнянні з минулим роком. Це був останній з'їзд перед початком нової аграрної революції, коли сталінське оточення вважало, що для переходу від індивідуального до колективного господарства потрібно чимало років. Більш того, на тому з'їзді було оголошено, що цієї політики партія має намір дотримуватись, поки існує дрібне селянське господарство". Цікаво, що сам М.І. Бухарін, виступаючи перед делегатами XV з'їзду, був вимушений змінити свою попередню позицію щодо лозунгу "збагачуйтеся" та проголосити лозунг "форсованого натиску на кулака".

РОЗДІЛ 5 СТАЛІНСЬКА А КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ 1929-1933 РОКИ

Хлібозаготівельна криза напередодні колективізації

Через місяць стало очевидним, що, не дивлячись на добрий врожай, державі вдалося зібрати тільки 300 мільйонів пудів хліба, що складало лише дві третини від цього показника у попередньому році. Унаслідок більш-менш сприятливих умов для селянства в середині 20-х років, заможні прошарки села зосередили у своїх руках більш 60 % товарного зерна, але продавати його не збиралися до наступної весни, сподіваючись на більш вигідну ринкову кон'юнктуру. Розрив у цінах на промислову та сільськогосподарську продукцію також примушував селян відмовлятися від продажу зерна державі. Продовольче постачання міст було поставлено під загрозу, крім того, країна опинилася без валюти, отримання якої планувалося для завдань індустріалізації.

Вже в перших числах січня 1928 року Політбюро ВКП(б) одностайно приймає рішення про застосування надзвичайних заходів, використанні адміністративного і судового натиску на куркулів і заможних селян для забезпечення міст хлібом. Для виходу з положення, яке створилося, Політбюро партії прийняло екстраординарні заходи: місцевим органам влади були направлені відповідні директиви, всі члени Політбюро відправились по основним зерновим регіонам для збору хліба, 14 січня 1928 року І. Сталін особисто відправився в поїздку по Сибіру й Уралу, де, незважаючи на гарний врожай, заготівлі йшли погано. Вождь, який не знав й не любив село, вперше на практиці зштовхнувся з незнайомим для себе світом. Почався період різкої зміни поглядів Сталіна на подальшу аграрну політику, на проблему заможних селян. Ще наприкінці грудня 1927 року він звертався до делегатів з'їзду, стверджуючи: "Не праві ті товариші, хто вважає, що можна і треба покінчити з куркульством у порядку адміністративних заходів, через ДПУ ...

Куркуля треба взяти мірами економічного порядку і на підставах радянської законності".

А вже 6 січня 1928 року ЦК РКП(б) направив на місця виключну по тону та вимогам директиву, яка покладала провину за труднощі у хлібозаготівлях на місцевий партійний, радянський і кооперативний апарат. Вона вимагала застосування "особливих репресивних мір ... у відношенні куркулів і спекулянтів, що зривають сільськогосподарські ціни" і попереджала, що ЦК буде поставлений "перед необхідністю заміни нинішніх керівників парторганізацій", що не доможуться в місячний термін рішучого перелому в хлібозаготівлях. У наступній директиві від 14 січня говорилося про рішення ЦК "натиснути по-звірячому на наші парторганізації" і підтверджувалася вимога заарештовувати "спекулянтів, кулаків і інших дезорганізаторів ринку і політики цін". Називаючи Урал і Сибір останнім резервом викачки із села хлібних запасів, директива підкреслювала, що в цих регіонах "натиснути ... потрібно запекло".

Партія направила в село "робочі загони", завданнями яких було знаходження прихованих надлишків. При цьому використовувався "класовий підхід", згідно якого бідняки отримували 25% зерна, забраного у куркулів. Крім того, було дозволено застосовувати статтю 107 Карного кодексу, згідно якої будь-яка дія, спрямована на підвищення цін, карала позбавленням воля на термін до трьох років. На Уралі за січень-березень 1928 року були відсторонені 1157 працівників окружного, районного і сільського апарата.

Проте ~~Але потрібно слід~~ відмітити, що ці заходи ще не були схожими з тими, що відбувалися пізніше, в 1932-1933 роках. В директивах початку 1928 року мова йшла про натиск лише на найбільш заможних селян, які приховували більш ніж 30 тонн зерна. Їй найголовніше – заходи адміністративного та судового натиску запроваджувалися із метою примусити цих селян продавати надлишки за низькими закупівельними цінами (в три рази меншими ніж ринкові).

~~В той же~~ Водночас ~~час~~ у процесі проведення хлібозаготівель у Сибіру почалося запровадження посилених зборів із селян по різних платежах, опис і розпродаж їхнього майна, достроковий збір сільгосподатку і репресії проти недоїмників, більшість яких складали середняки, що не мали засобів на сплату податків. Це нагадувало селянам часи продрозверстки. У багатьох селах проводилися суцільні обходи й обшуки селянських дворів, що супроводжувалися арештами тих їхніх власників, у яких були виявлені запаси хліба. Нагадуємо, щоб заручатися підтримкою надзвичайних заходів з боку бідноти, їй було обіцяно надавати до 25 % конфіскованого хліба на сімейні нестатки. Така політика отримала назву "урало-сибірський метод хлібозаготівель".

Саме під час свого єдиного відрядження по країні Сталін вперше охарактеризував хлібну кризу не тільки як результат "куркульського саботажу", але і як наслідок слабкого розвитку колгоспів і радгоспів. У зв'язку з цим він не зводив поточні задачі політики в селі лише до ліквідації права селян вільно розпоряджатися своїми хлібними надлишками. "Щоб поставити хлібозаготівлі на більш-менш задовільну основу", він призвав "покрити всі райони нашої країни, без винятку, колгоспами (і радгоспами), здатними замінити, як здавача хліба державі, не тільки куркулів, але й індивідуальних селян".

Відповідно до цієї установки 1 березня 1928 року в місцеві партійні організації був ~~енерований~~ направлений циркулярний лист "Про весняну посівну кампанію", що вказувала, що "уся робота місцевих парторганізацій по проведенню посівної кампанії буде розцінюватися в залежності від успіхів у справі розширення посівів і колективізації селянських господарств".

У травні 1928 року Сталін у бесіді зі студентами Інституту червоної професури вказав на основну причину провалів на хлібному фронті – наявність дрібного селянського господарства. Вихід зі сформованої ситуації, по переконанню Сталіна, складався в переході «від індивідуального

селянського господарства до колективного суспільного господарства в землеробстві».

Можна сказати, що аграрна політика більшовиків, яка протягом кількох років шукала належну формулу втягування села до соціалізму, постійно нашоувувалася на так називану "селянську утопію". Вона ґрунтувалася на чотирьох принципах, які можна зустріти у всіх селянських програмах різних десятиліть: це, зокрема, скасування поміщицького землеволодіння і розділ землі в залежності від кількості їдців; це - воля-свобода користування плодами своєї праці; можливість торгувати; і, нарешті, створення селянського самоврядування, традиційної сільської общини; при цьому представництво більшовицької держави зводилося до сільських Рад, що-які обира~~є~~лись мешканцямижителями декількох сіл, і до обмеженої кількості партійних осередків.

Але такий світогляд не влаштовував партійно-державницькій апарат, який намагався в межах ортодоксального марксизму вирішити історичне завдання – побудувати соціалістичну економіку індустріального типу в селянськ~~ей~~ій неза сут~~ь~~ю країні. Невипадково сталося так, що 10 січня 1928 року було прийнято закон, який суттєво обмежував владу сільських общин. Треба зауважити, що отримавши певну волю у самоврядуванні, село повернулось до общинних відносин. Протягом декількох років після громадянської війни більш 90 відсотків селян були об'єднані общинами. На сільських сходах продовжувався порядок дореволюційний голосування: один голос від родини та прийняття рішення більшістю присутніх. На практиці община мала більше влади ніж сільради, до яких обиралися колишні червоноармійці, вчителі та місцеві активісти з бідняків. Тому відбувалося таким чином, що сільрада тільки ухвалювала рішення сільського сходу.

Січневий закон 1928 року позбавляв певні категорії селян права голосування на сходах і водночас надавав таке право наймитам, які не мали власного господарства. Більш того, він змінював положення про кворум таким чином, коли для прийняття рішення необхідно було лише третина

голосів. Ще більш, сільраді надавалося право скасовувати рішення сходу, якщо воно, на думку активістів, не відповідало радянськ~~ої~~ій політик~~и~~ці. Нарешті, ~~в~~у червні 1928 року влада зобов'язувала общину “самооподатковуватися”, визначаючи розміри “зайвих грошей”, тобто піддаючи їх підвищеному стягненню податків. Такий же механізм передбачався в Україні, де 3 липня 1928 року була прийнята постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів”.

Але питання щодо соціально-економічного визначення “куркуля” постійно супроводжувалося певними труднощами. Справа в тому, що куркулів, які існували у дореволюційний період, вже практично не було. Тим не менш І.В. Сталін у травні 1928 року навів такі дані щодо соціального складу селянства у порівнянні із довоєнним станом (Табл.~~53~~54):

Таблиця ~~45~~54. Валове та товарне виробництво хліба (1913 – 1926 р.р.)

	Валова продукція,		Товарний хліб, млн..пуд.		% товарності
	млн.пуд.	%	млн.пуд.	%	
До війни 1914 р.					
Поміщики	600	12	281,6	21,6	47
Куркулі	1900	38	650	50	34
Середняки та бідняки	2500	50	369	28,4	14,7
Разом	5000	100	1300,6	100	26
В 1926/1927 р.					
Радгоспи та колгоспи	80	1,7	37,8	6	41,2
Куркулі	617	13	126	20	20
Середняки та бідняки	4052	85,8	466,2	74	11,2
Разом	4749	100	630	100	13,3

~~Але—Проте~~ більшість дослідників вважають, що дані, наведені ~~ї~~й.Сталіним, не відображали справжню ситуацію. Справа була в тому, що замовники збору статистичних даних не були в змозі чітко визначити економічні критерії “куркулів”. Внаслідок цього, дані про цей прошарок коливались між 3 і 6 відсотками від загальної кількості селянства. Нарешті у Статистичному довіднику за 1928 рік було приведено характерні ознаки “підприємців”, як були названі заможн~~и~~ими, та їх диференціацію:

а). володіє засобами виробництва загальною вартістю більш ніж 1600 крб, а також орендує додаткові засоби виробництва чи винаймає робітників понад 50 днів на рік;

б). володіє засобами виробництва загальною вартістю більш ніж 800 крб. і винаймає робітників понад 75 днів на рік;

в). володіє засобами виробництва загальною вартістю більш ніж 400 крб. і винаймає робітників понад 15 днів на рік.

Надзвичайні заходи, які використовувались під час застосування “урало-сибірського методі хлібозаготівель”, викликали бурхливу реакцію серед рядових членів партії, які орієнтувались на попередні рішення партійних з’їздів стосовно спілки робітничого класу із селянством. Але самі керівники, принаймні, протягом всього 1928 року вважало ці екстраординарні заходи тимчасовими. Ще в травні 1928 року ~~він~~ Сталін бачив вихід з положення, яке склалося, в реалізації наступних кроків:

а). розвиток великих радгоспів та колгоспів, від яких очікувалося мати через 3-4 роки 80-100 мільйонів пудів товарного хліба;

б). підвищення врожайності дрібних та середніх індивідуальних селянських господарств шляхом залучення їх до кооперації, що забезпечило б через 3-4 роки надходження товарного хліба теж на рівні 100 мільйонів пудів товарного хліба.

Таким чином генсек не вважав події хлібозаготівель 1928 року тим моментом, із якого партія повинна відмовитись від нової економічної політики. Одночасно Сталін наполягав на прискоренні темпів організації колгоспів. Ще в березні 1928 року на місця пішов підписаний секретарем ЦК В. М. Молотовим циркулярний лист "Про весняну посівну кампанію", у якому вказувалося, що "уся робота місцевих парторганізацій по проведенню посівної кампанії буде розцінюватися в залежності від успіхів у справі розширення посівів і колективізації селянських господарств" ("Правда", 1928, 26 червня).

~~В останній період сьогодення~~ Критичні погляди щодо аграрної політики компартійного керівництва останнього радянського періоду чомусь залишають поза увагою таку форму взаємодії між містом і селом як контракційно-договірні відносини. -Такі відносини передбачали виробництво селянськими господарствами сільськогосподарських продуктів та поставку їх державі за допомогою кооперативних організацій. Контракція зв'язувала безпосередньо промисловість з її сировинною базою, витісняла приватних осіб з товарообігу, полегшувала в тій або іншій мірі заготівлю сільськогосподарської продукції.

З початку контракції було охоплено виробництво технічних культур, так у 1928 році нею було охоплено 100% селянських посівів бавовни, цукрового буряку, ріпаци, сої, гірчиці, 65% тютюну, 35% махорки. Після проведення XV з'їзду партії контракція перейшла у зернову галузь, але ці відносини не набрали будь-якої ваги у валових показниках. Характерним для цього етапу було укладання договорів контракції не з окремими одноосібниками, а з колективами. Таким чином стали поширюватися певні форми простіших виробничих сільськогосподарських об'єднань типу товариств по обробці землі та артілі. В той же час контракційна система не зовсім влаштовувала селян, тому що держава намагалася встановлювати ціни директивно, поза ринковими методами.

~~Але Однак~~ вже тоді, здається, всі думки Сталіна оберталися навколо ідеї революційного прориву у вирішенні аграрних питань у напрямку створення великих сільськогосподарських підприємств. Здається, не в останню чергу на докорінну зміну поглядів І. Сталіна щодо ставлення до структури селянства вплинули висновки відомого економіста того часу В.С. Немчинова, з обчислень якого виявлялося, що до 1917 року більш 70% товарного хліба давали великі сільськогосподарські господарства, що використовували найману працю сільського пролетаріату (в 1913 році — 4,5 млн. чоловік). В той же час дрібні та середні селяни продавали усього лише 14,7 відсотка свого хліба, що було тільки на 3,5 відсотки менш ніж “товарна” частина

Formatted: Ukrainian

Formatted: Ukrainian

селянського хліба наприкінці 20-х років. Варто нагадати, що за часи НЕП'у селяні продавали тільки 15-20% своєї продукції, залишаючи 12-15% всього зібранного зерна на насіння, 25-30% на корм худобі, а решту для власних потреб.

Ці викладки примусили І. Сталіна до висновку, що загострення продовольчої проблеми наприкінці 20-х років було викликано "насамперед і головним чином, зміною структури нашого сільського господарства в результаті Жовтневої революції, переходом від великого поміщицького і великого кулацького господарства, що давало найбільшу кількість товарного хліба, до дрібного і середнього селянського господарства, що дає найменшу кількість товарного хліба".

Можна зробити висновок, що протягом всього 1928 року І. Сталін місяць за місяцем просувався на шляху до проголошення політики колективізації, тобто фактично ~~фактично~~ відмовлення від лєнінської політики кооперування та взагалі від гасла "Уся земля селянам", яке було проголошено Жовтневою революцією.

Рухаючись у цьому напрямку, І. Сталін ~~протягом-впродовж~~ того року був вимушений вести подвійну політичну гру. З одного боку, він вимагав "негайної" ліквідації "обходу дворів, незаконних обшуків і всякого роду порушень революційної законності", негайного припинення "всіх і всіляких рецидивів продрозверстки і яких би те ні було спроб закриття базарів", "деякого" підвищення цін на хліб. (~~"Комуніст", 1987, №18, С. 88~~). З іншого боку, перед партійними та радянськими органами ставилось завдання запровадити на місцях заходи "урало-сибірського методу хлібозаготівель". Ця поведінка була викликана прагненням Й. Сталіна не дати критикам надзвичайних заходів політичного простору для будь-якої дискусії стосовно практики хлібозаготівель. Суперечки з цього приводу у Політбюро партії відбувал~~е~~ся під час загострення боротьби в країні з ідейними противниками шляхом відкритих політичних процесів, спрямованих на ліквідацію опозиції з боку старої інтелігенції (сумно звісна Шахтинська справа). Саме в той період

почалися переслідування не тільки старої національної еліти, а й комуністів, ~~настрєсних~~ налаштованих на розвиток національної культури. Словом, майбутній диктатор готовився до всебічного захоплення партійної та державної влади, до політичного та фізичного знищення будь-якої опозиції.

Існувало й ще один варіант знаходження фінансових ресурсів для проведення прискореної індустріалізації без насильства на селян, який І.І. Сталін розглядав, як альтернативний. Йдеться про ідею освоєння цілинних та перелогових земель на незаселених районах країни на сході. У квітні 1928 року Політбюро ухвалив сталінські наміри, але вчені, яких запросили взяти участь в обговоренні цього питання, здебільшого наполягали на тому, що такий підхід не можна вважати виваженим. Незважаючи на думки вчених, на черговому листопадовому пленумі ЦК пропозиції Сталіна були прийняті. Але спроба практичного здійснення цієї ідеї наштовхнулася на численні труднощі, часу на це вже не вистачало і Сталін повернувся до ідеї прискореної колективізації.

Селянство Уралу та Сибіру першим відчувало на собі зміни у політиці та відповіло масовим зниженням посівної площі та спробами протестувати проти надзвичайних мір. Зниження посівної площі призвело до зменшення врожаю 1928 року, що знову погіршило продовольчу кризу в країні. Найважливішим було кінцеве руйнування нормальних економічних відносин між владою і селом. Як і раніше, селяни відповіли зростанням повстань, протягом 1927-1928 років було страчено декілька сот уповноважених із хлібозаготівель. В Україні за цей період тільки кількість зареєстрованих виступів проти влади збільшилося у чотири рази, за певними даними їх сталося тільки в 1929 році 1262 випадків. Влада намагалася обмежити опір заможних селян за рахунок сільської бідноти. Згідно вищезгаданої липневій постанові в Україні 25% штрафу і грошей, що були одержані від продажу майна і торгів перераховувалися у фонди колективізації та кооперування.

Початок колективізації

Саме в той період вступив в завершальну стадію розробка першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Робітники планових органів підготували два ~~варіанту-варіанти~~ плану: ~~відправної-відправний~~ та оптимальний. У квітні 1929 року на XVI партконференції ВКП(б) був схвалений саме оптимальний план, затверджений місяцем пізніше на V з'їзді Рад СРСР. Цей план передбачав середньорічний темп зростання промислової продукції в 20-22%, який був оцінений головою Держплану Г.М. Кржижановським як граничний. Цікаво, що однієї з умов виконання оптимального плану було ставлення на п'ять добрих врожаїв. ~~Цей план був ухвалений на XVI партконференції та прийнятий на V з'їзді Рад СРСР у квітні-травні 1929 року, навіть на тих форумах~~. І. Сталін вважав, що з 512,5 мільйонів пудів зерна, що ~~потрібно-потрібні~~ державі, 306–356 мільйонів пудів можна буде дістати на товарному ринку, а останні 156,5 мільйонів пудів дадуть куркулі, якщо застосувати “урало-сибірський метод хлібозаготівлі”. Перший п'ятирічний план ще був заснований на збереженні приватного сектору на селі, співіснуючого із обмеженим, але високопродуктивним державним та колективним секторами.

~~Але-Проте~~ внаслідок суперечок у вищих органах влади, безглуздої, суперечливої політики по відношенню до селянства в 1929 році країна підійшла до справжньої економічної кризи. Показники сільського господарства в 1928/1929 роках були дійсно катастрофічними: взимку держава отримала ще менш хліба ніж раніше. У лютому 1929 року в містах знов з'явилися продовольчі картки, дефіцит продуктів харчування став загальним особливо після закриття приватних крамничок.

Після повного розгрому на партконференції так названої “правої опозиції” на чолі з М.І. Бухаріним, де прибічники Й. Сталіна скупчилися навколо свого лідера та його, як вони вважали, більш-менш поміркованої програми, Сталін міг вести свій “гурт” куди завгодно. Саме тоді, влітку-

осінню 1929 року Сталін різко змінив політичний курс, почав довільно вносити численні корективи в тільки що прийнятий план.

Поступово в колах, близьких до Сталіна, особливо тих, хто завжди негативно ставився до НЕП'у, почало складатися враження, що настав час рішучого продовження соціалістичної революції шляхом одноразового вирішення багатьох проблем. Фантастичні плани індустріалізації, що були запропоновані Сталіним, вимагали негайного підвищення товарності сільського господарства для закупівлі необхідного обладнання та машин для будівництва великих промислових господарств. Повільні темпи нарощування виробництва зерна на основі довгострокових економічних відносин ~~до-из селянства-селянством~~ вже не задовольняли партійну еліту. Загальний настрій був таким великим, що помірковані економісти стали перед вибором: або підводити “наукову” базу під партійні наміри, або відмовлятися від своїх поглядів. Більш того, “вчені” сталінського оточення взагалі вважали, що завданням науки є не вивчення економіки, а її зміцнення, а питання темпів росту є питанням рішень людей. Навіть такий великий дійсно вчений як О.В. Чаянов був вимушений зректися від своїх поглядів. Але це не врятувало їх від розправи “переможців”.

Внаслідок неодноразових переглядів було вирішено подвоїти основний капітал за п'ять років, рівень сільськогосподарської продукції підвищити на 55% і на 85% ~~рівень~~ споживання. На думку Й. Сталіна це могло б статися лише шляхом докорінної зміни ~~соціально-економічних відносин~~ ~~положення на селі-сільському господарстві~~ у напрямку — масової колективізації. Остаточно це питання було вирішено в листопаді 1929 року.

Ще на початку цього місяця І. Сталін у своїй статті “Рік великого перелому”, яка була опублікована у зв'язку з святкуванням XII річниці Жовтневої революції в газеті “Правда” у листопаді 1929 року у зв'язку з святкуванням XII річниці Жовтневої революції, потребував перегляду середньорічного темпу зростання промислової продукції на 32% и 46% для важкої індустрії. Щодо сільського господарства, він оголосив як велике

досягнення партії перехід від індивідуального господарства до крупного колективного землеробства. За сталінськими даними тільки за один останній рік товарна продукція колгоспів зросла з 20 до 78 мільйонів пудів. З цього ~~від~~ він робив висновок, що таких бурхливих темпів розвитку не знає навіть соціалістична крупна промисловість. Більш того, Сталін заявив, що “селяни пішли до колгоспів цілими селами, волостями, районами, навіть цілими округами. ...Це означає, що в колгоспи пішов середняк””. Насправді, на липень 1929 року до колгоспів вступили біля 4% господарств, а на листопад – 7,6%, більшість з яких були слабкими об'єднаннями бідних одноосібників. Відносно кооперативного руху Й. Сталін висловився як до нижчої форми кооперації, схоластично і без доказів наполягаючи на тому, що колективізація є найвища форма кооперації, про яку мріяв В.І. Ленін.

Після появи цієї статті партія відчула тверді наміри генсека, які на довгі роки стали визначальними у практичних справах для низового керівництва. Звичайно, прихильники більш поміркованого шляху до соціалізму були вражені таким оборотом подій, але доля їх лідера М.І. Бухаріна була вже визначена. На черговому листопадовому 1929 року пленумі ЦК ВКП(б) І.В. Сталін та В.М. Молотов заявили його членам, що масова колективізація вже почалася і що їх зобов'язання ~~єполягає~~ ~~протягом~~ впродовж якихось тижнів або місяців використати всі можливості остаточно вирішити аграрне питання. Пленум зобов'язав парторганізації “зробити наріжним каменем завдання подальшого розвитку масової продуктивної кооперації, колективізації селянських господарств”. На цьому пленумі свого голосу подав генеральний секретар ЦК КП(б) України С.В. Косіор, який виступив з доповіддю “Про сільське господарство України про роботу на селі”. В окремій резолюції, яка стосувалася України, було вирішено, що колективізація степового району республіки повинна бути здійснена “протягом найближчих років”, а конкретніше – або восені 1931 року або навесні 1932 року. Крім того було підкреслено, що “Україна повинна,

протягом дуже короткого періоду, показати приклади організації великомасштабного колективного сільського господарства”.

Одночасно Пленум розправився з М.І. Бухаріним, виключивши його з членів Політбюро ЦК за “зведення наклепів на партію з демагогічними обвинуваченнями” й за твердження, що “надзвичайні заходи відштовхнули “середняка” від “куркуля”.

Хід та збої масової колективізації

Після завершення роботи пленуму була створена спеціальна комісія на чолі з новим наркомом землеробства Я.А. Яковлевим, яка розробила графік колективізації, затверджений 5 січня 1930 року. Причому у процесі роботи члени Політбюро, орієнтуючись на наміри І. Сталіна, багаторазово вносили корективи в цей графік у бік прискорення колективізації. Спочатку комісія запропонувала завершити колективізацію більшості селянських господарств в основних зернових районах за 2-3 роки, у споживаючій смузі - за 3-4 року, в економічно відсталих національних республіках - у другій п'ятирічці. Але в прийнятій 11 січня 1930 року постанові ЦК ВКП(б) "Про темп колективізації і міри допомоги держави колгоспному будівництву" пропонувалося завершити суцільну колективізацію не пізніше 1932 року. Трохи пізніше планка темпів колективізації була піднята ще вище, в одній зі статей у газеті «Правда», говорилося, що "останній рівень колективізації - 75 % бідняцько-середняцьких господарств протягом 1930-31 року не є максимальної”.

Не дивлячись на затверджений графік, партійне керівництво України проводило більш радикальну політику. Вже 24 лютого 1930 року до низових парторганізацій було відправлено інструктивного листа ЦК КПУ(б) за підписом С.В. Косіора, в якому він наполягав на проведенні суцільної колективізації степних районів вже за час посівної кампанії, а всієї України – до осені 1930 року.

Для підготовки ~~нкі~~ якнайшвидшого проведення не бачених досі аграрних перетворень партія запровадила цілу низку організаційних заходів. На допомогу партії в село були направлені 25 тисяч робітників промислових підприємств, переважно на посади голів колгоспів. Партійні організації нижчих рівнів складали своє графіки, які були обов'язковими для виконання на місцях. Для спостереження ~~м~~ за точністю виконання цих графіків були створені “штаби колективізації”, до яких входили місцеві партійні керівники, начальники районів відділів міліції, начальників гарнізонів, відповідальні працівники ОДПУ. Однак партійні низи, які не зовсім розуміли причини різкої зміни аграрної політики, були вимушені бюрократично ставитись до численних вказівок зверху. Та частина партійців, яка була не згідною з політикою І. Сталін, виганялася або заарештовувалася. Їх місця займали здебільшого ті, хто чітко уяснив себе, що приналежність до радянської влади дає необмежені можливості особистого добробуту.

Важливою складовою політики колективізації вважалась “ліквідація куркульства як класу”. Наступ на куркулів оголосив особисто І.В. Сталін в статті, опублікованій в газеті “Красная звезда” від 18,21 січня 1930 року, де він наголошує ~~е~~вав, що з літа 1929 року відбувся корінний перелом у політиці відносно куркуля у напрямку його знищення. Після початку процесу масової колективізації, пише І.В. Сталін, закони, які існували відносно оренди землі й майна та найманої праці, ~~— повинні мають~~ бути ~~уєнені~~скасовані. Дійсно, Постановами ЦВК і РНК від 1 лютого 1930 року “Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством” і “Про заборону самовільного переселення куркульських господарств і розпродажу ними майна” ~~дію законів про оренду землі і застосуванні найманої праці було скасовувались~~ скасовано в районах суцільної колективізації ~~дія законів про оренду землі і застосуванні найманої праці~~. За самовільне переселення куркульських господарств і розпродаж ними свого майна передбачалися тверді репресивні міри.

Напередодні, у кінці 1929 року, одразу ж після закінчення листопадового пленуму ЦК ВКП(б), була створена комісія на чолі з В.М. Молотовим, яка займалася долею куркулів. Комісія розділила всіх заможних селян, яких вони називали “куркулі” (“кулаки”) на три категорії. До першої входили куркулі, хто займався “контрреволюційної діяльністю”. За підрахунками комісії їх налічувалося біля 63 тисяч господарств. До другої категорії були зачислені куркулі, які не займалися “контрреволюційної діяльністю”, але були “у найвищій мірі експлуаторами і тим сприяли контрреволюційній діяльності”. Таких значилося більш 150 тисяч господарств. Ті, хто був занесений до цих категорій підлягав ~~до~~-арешту та висилці в Сибір та Казахстан, а їх майно підлягало конфіскації. Куркулі третьої категорії були визнані лояльними до радянської влади та засуджувалися на переселення на необроблені землі (400-450 тисяч родин).

Здається, що такий страшенний удар по найбільш заможним селянам був потрібен Сталіну для залякування середняків, хто на бажав або сумнівався вступати до колгоспів. Тобто, використовувався відомий принцип “батога та пряника”: з одного боку пільги колгоспам та колгоспникам, з іншого, – арешт та ліквідація. Практичні заходи щодо складання списків куркулів були доручені місцевій бюрократії, зокрема, списки куркулів першої категорії готовилися виключно місцеві органи ДПУ. Списки куркулів другої та третьої категорій складалися за рекомендаціями сільських активістів з числа бідняків або сільської інтелігенції. Але внаслідок повсюдного збідніння заможних селян внаслідок непомірних податків місцева влада зверталася до рекомендацій того ж ДПУ або та застарілих списків платників податків, які зберігалися у сільрадах. Внаслідок такого ставлення місцевої влади до політики “розкуркулювання” в період 1930-1931 років було засуджено на виселення біля 400 тисяч родин (1,8 мільйонів чоловік). В багатьох випадках в їх число включали середняків, які ухилялися від вступу до колгоспів.

Несподіваний для селян поворот у політиці та практичні дії, які почали відбуватися на початок 1930-го року, вимусили селянство відповісти на насильну колективізацію трьома способами. Джерелом першого способу було впевнення, що винуватцями сваволя та насильств є представники місцевої влади, тому селяни шукали захисту від вищих посадових осіб у державі. Тільки узимку 1929-1930 років на ім'я І. Сталіна і М. Калініна надійшло 90 тисяч скарг, переважна більшість яких, зрозуміло, залишилося без відповіді.

Наслідки другого способу були набагато не—безпечнішими: селяни почали масовий забій худоби, яку покладалося здавати в колгоспи. За два роки (1928-1930) поголів'я худоби зменшилося майже на чверть. Саме для припинення цього в січні 1930 року були прийняті постанови ЦВК і РНК "Про міри боротьби з хижацьким забоем худоби" і "Про заборону забою коней і про відповідальність за незаконний забій і хижацьку експлуатацію коней". Згідно з цими постановами за забій у куркульських господарствах впливала повна чи часткова конфіскація худоби і сільськогосподарського інвентарю і позбавленням волі на термін до двох років, а в бедняцько-середняцьких - штрафом у розмірі, рівному десятикратної вартості забитої тварини. Такий же штраф накладався і на колгоспи, де через відсутність суспільних тваринницьких будівель, кормів, навичок обслуговування у суспільної худоби і таке інше часто забивалася худоба, ослаблена поганим доглядом.

Нарешті, третім способом реакції на масові насильства, як і раніше в таких випадках, стали збройні виступи проти колгоспів. За даними ~~єучаєних радянеєких~~ істориків, у січні-березні 1930 року пройшло не менш 2200 масових виступів за участю майже 800 тисяч селян. Набагато великим було число індивідуальних і групових розправ над організаторами колективізації і колгоспних активістів.

Слід вказати й на таку реакцію середняків на загрозу свого існування як втеча із сел на будівництва в міста. Тільки за 1929-30 роки біля 200-250 тисяч родин "третьої категорії" залишили свої хати та продали своє майно.

Тим часом бажання якомога скоріше відрепортувати про повну колективізацію охопило велику кількість місцевих керівників. Кожен район, кожна область намагалася випередити інших. Діяльність парторганізацій, яким було доручено проводити колективізацію, оцінювалася в залежності від рапортів, Політбюро всіляко ~~підтримувала~~ підтримувало ініціативи знизу, підштовхуючи до нових "рекордів". Щодокадно в газетах публікувалися дані щодо ходу колективізації: 7,3% на 1 жовтня 1929 року, 13,2% на 1 грудня, 20,1% на 1 січня 1930 року, 34,7% на 1 лютого, 50% на 20 лютого, 58,6% на 1 березня. Водночас із посиленням насильницької колективізації йшов процес опору знизу. Можна привести безліч прикладів масового протистояння ~~енеру~~ селян прискореним темпам колективізації практично у всіх регіонах країни.

Навіть бідняки не були у захваті від такого більшовицького натиску. Крім насильства у процесі колективізації виявилася повна неготовність керівників очолювати нові господарські об'єднання. Худоба, що була зібрана до колгоспів, просто гинула внаслідок відсутності будь-яких нормальних приміщень. Секретар ЦК Компартії України С. Косиор розповідав про те, що «...селяни при організації радгоспів лягали під трактор і не давали орати землю. Були випадки, коли переходили в колектив цілі села, а потім вони швидко розвалювалися, і нас виганяли відтіля з барабаним боєм. Ми мали суцільну колективізацію на території десятків сіл, а потім виявлялося, що все це дуте, штучно створене і населення в цьому не бере участь і нічого не знає».

Усе це означало, що країна фактично наблизилася до нової громадянської війни. Як визнавалося в секретному листі ЦК від 2 квітня 1930 року, якби процес насильницької колективізації (на партійній мові "скривлення партлінії") не був припинений, "добра половина наших

"низових" працівників була б перебита селянами" у широкій хвилі повстанських виступів.

Відступ І. Сталіна. Тимчасовий розпад колгоспів

Нарешті у березні 1930 року, практично через три місяці після початку масової колективізації, вищі партійні керівники були примушені всім ходом подій призупинити свою безглузду політику. В газеті "Правда" за 2 березня 1930 року була надрукована стаття І. Сталіна, де вождь у своїй манері обвинуватив місцевих керівників в порушенні ленінських принципів добровільності кооперування та врахування різноманітних умов в різних районах СРСР під час колективізації. Причиною такого становища вождь назвав не власні помилки в темпах колективізації, а "запаморочення від успіхів" деяких запопадливих чиновників.

Ефект від цієї статті був вражаючим, особливо після надрукування "зразкового статуту" колгоспу та постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 року "Про боротьбу проти викривлення партійної лінії у колгоспному руху". Місцеві партійні кадри в черговий раз були приголомшені новим різким поворотом у політики партії, не знаючи як поводитись з графіком колективізації у подальшому. Але прості селяни чітко зрозуміли нову політичну ситуацію: почався масовий відтік селян з колгоспів. Тільки в березні вийшло з колгоспів понад 5 мільйонів селян, а к 1 липню 1930 року кількість колгоспів скоротилось майже в три рази.

Враховуючи своє помилки, партійне керівництво підвисло вимоги до кадрового забезпечення колгоспів. На весну 1930 року виявилось, що загін 25-тисячників значно зрідів: майже третина з них не виправдала сподівань, інші відмовлялися працювати без зарплатні, яка була обіцяна. Спочатку термін їх відрядження встановлювався один рік, після – 2 роки, а 5 грудня 1930 року – постановою ЦК оголосили, що назавжди. Весною 1930 року на село було відряджено понад 72 тисяч нових робітників. На допомогу селянам були відправлені 13 тисяч бухгалтерів-комсомольців, крім того, 50 тисяч

військових та молодших командирів пройшли курс навчання колективізації. В Україні на допомогу селу приїхали у загальній кількості більш 40 тисяч промислових робітників та спеціальних уповноважених. Перед відправкою вони проходили неабияку політичну обробку. У книзі Р. Конквеста “Жнива скорботи” приводиться спогади одного з таких активістів, до якого серед інших відомий український партійний керівник М.М. Хатаєвич звертався таким чином: “... Через вас, партійні бригади, села повинні збагнути значення більшовицької твердості. Ви мусите знайти зерно і ви його знайдете. .. Не бійтеся уживати крайніх заходів. Партія цілковито підтримує вас. Товариш Сталін ~~єнодівається-чєкає~~ цього від вас. Це боротьба не на життя, а на смерть; ліпше зробити забагато, аніж недосить” ... Класова боротьба на селі набула найгостріших форм. Не час проявляти делікатність або гнилу сентиментальність”.

Але в той рік природа була на боці Сталіна: винятково сприятливі умови дозволили одержати чудовий врожай, майже на 20% більше ніж в попередньому році. Хлібозаготівля, яка здійснювалась випробуваними раніше методами, забезпечили постачання в державні засіки 1 375 мільйонів пудів зерна, тобто майже в два рази більше ніж в останні роки НЕП'у. ~~На цей рік-Владі~~ вдалося ~~зіабрати~~ хліба здебільшого за рахунок колгоспів, що додало ~~внаді-її~~ впевненості ~~ву~~ правильності обраного шляху. Не дивлячись на великий врожай, влада застосовувала побори з колгоспів на рівні 50-60 % врожаю, а в Україні, навіть, ще більше. По відношенню до селян, які вийшли з колгоспів були запроваджені репресивні заходи: ним не постачалися промислові товари. Знову почалися акти розкуркулювання, зокрема, в Україні репресіям піддалися 12-15% селянських господарств. Навпаки, колгоспам віддавалися не тільки найкращі землі, конфісковані у куркулів, але й пасовища й ~~лієс~~, які знаходились у загальному користуванні селян. Крім того, рішеннями влади селяни-колгоспники були звільнені від оподаткування домашньої худоби на два роки, а штрафи, які були накладені до 1 квітня, скасовувалися.

Починаючи з вересня 1930 року, наступ на селян-одноосібників посилювався. Другий акт колективізації відбувався шляхом поєднання адміністративного, силового та економічного тиску. Цей акт був відмічений новими виступами проти влади, зокрема, підпалами колгоспних будівель. Зрозуміло, це було розцінено владою як прояви куркульського опору. Тем не менш кількість селян, які вийшли з колгоспів, поступово зменшувалося, а кількість колгоспів зростала.

Водночас поширювалось ще одно соціально-економічне явище, яке значно вплинуло неа демографічне становище та погіршення справ у сільському господарстві. У зв'язку з процесом індустріалізації, який набрав у 1930 році неабиякого розмаху, — величезна маса селян залишала села та переїжджала до міст чи місць будівництва промислових підприємств. Тисячі вербувальників намагались заманити селян до себе. Відсутність будівельних машин вимагала мільйон~~и~~ робочих рук. За період з 1929 року по 1932 рік кількість промислових робітників збільшилася на 12,5 мільйонів чоловік, з яких 8,5 мільйонів були вихідцями з села. Згідно міжбалансовим озрахункам першої п'ятирічки кількість міського населення оцінювалася не більш 26 мільйонів чоловік, в той час коли насправді їх виявилось 33,2 мільйонів чоловік. Але обсяг зерна, яке було зібрано в той рік, збільшилося трохи більше 6%. Продовольства для насичення споживацького ринку явно не вистачало, внаслідок чого вартість та якість життя у містах суттєво погіршилася. Масовий відтік з села продовжувався до грудня 1932 року, коли влада була вимушена ввести “внутрішній паспорт”. А починаючи з березня 1933 року селянин не мав права залишити колгосп без дозволу правління колгоспу.

Продовольча ситуація в 1932 році ще більше погіршилася у зв'язку з світовою кризою на Заході, де ціни на сільськогосподарські продукти стали значно менш~~ими~~ ніж на промислові товари. Однак іншого джерела для виконання своїх обов'язків перед західними постачальниками обладнання для підприємств, які будувалися, як валюта, виручена за експорт зерна, у

більшовицького уряду не було. Але не можна стверджувати, що соціалістична індустріалізація країни відбувалася цілком за рахунок села. Існують інші точки зору дослідників, згідно яким держава несла суттєві втрати на створення та підтримку колгоспів, зокрема, величезної кількості різноманітних управлінців та уповноважених. Ситуація, яка склалася у селі напередодні часів голодомору, була викликана цілою низкою факторів. У відповідній записці Наркомзему УСРР до Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету перелічені такі “неполадки та хиби” у колективному секторі:

- а). відсутність керівництва колгоспами;
- б). надзвичайно незадовільна організація праці в колгоспах;
- в). відсутність популяризації серед селянства принципів розподілу наслідків господарювання;
- г). кепська робота керівних органів колгоспів;
- д). неправильні взаємини колгоспів з індивідуальними господарями.

У записці вказувалося, зокрема, що колгоспи залишилися без будь-якого керівництва зовні, що організація праці така, що негативно впливає на ставлення одноосібників до колгоспів. Особливу увагу автори записці звертають на неавторитетний та випадковий склад керівних органів колгоспів.

Преса тих часів та потік листів до керівництва країни свідчать про численні ~~імени~~ фактами втрати хліба на всіх ланках системи постачання, особливо у місцях скупчення поблизу станцій. За експертними оцінками втрати зерна за період з 1928 року по 1932 рік складали більш 5 мільйонів тонн, що дорівнює майже третині експорту (13,5 мільйонів тонн). Набагато гірше становище було із загибеллю худоби, масштаби цього явища просто вражаючі. Наприкінці 1930 – початку 1931 років аналітичні записки Наркомзема українському партійному керівництву містять стурбованість внаслідок “тяжких умов утримання та загибель худоби в селах”. Причини схожі: “.. Під час розміщення худоби по колгоспах ... не враховувалось

кормових ресурсів та наявності приміщень. В колгоспах дивляться на худобу як на чужу, догляд за неї поганий”. Але існували й інші чинники. Загальне незадоволення, в першу чергу, з боку заможних, яким було обіцяно ліквідацію, різали худобу та агітували до селян-середняків робить теж саме. У цієї різанині більш усього дісталось коням. ~~По-перше, згідно мріям більшовицького керівництва велике соціалістичне сільське господарство у вигляді колгоспів повинно будуватися за допомогою тракторів, тобто коней у колгоспах, на їх думку, багато не потрібно. По-друге, кормів на коней просто не вистачало.~~

Наслідки масової колективізації. Голодомор в Україні

Навесні 1932 року партійному керівництву СРСР стало очевидним, що заплановані обсяги хліба не можуть бути зібрані ревізійними методами. Більшість областей України не виконували план також по інших видах продовольства: за першу половину 1932 року план заготівлі м'яса було виконано на 53%, масла – на 37%, яєць – на 7%, плодоовочів – на 3%. Тоді Сталіна вдалося переконати частково повернутися до обмеженої ринкової торгівлі. 6 травня 1932 року була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) щодо організації колгоспної торгівлі, в якій колгоспам і колгоспникам надавалася «повна можливість безперешкодного продажу надлишків свого хліба за своїм розсудом як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних лавках».

~~Навесні 1932 року партійному керівництву СРСР стало очевидним, що заплановані обсяги хліба не можуть бути зібрані шляхом ревізійними методами. Більшість областей України не виконували план також по інших видах продовольства: за першу половину 1932 року план заготівлі м'яса було виконано на 53%, масла – на 37%, яєць – на 7%, плодоовочів – на 3%. Тоді І. Сталіна вдалося переконати частково повернутися до обмеженої ринкової~~

Дозвіл на часткову когоспну торгівлю продовольством був поширений на хліб, але при умовах повного виконання планів хлібозаготівель. Це призвело до того, що на кордонах України був уведений особливий режим, метою якого було заборона мешканцям республіки провозити харчові продукти з тих територій сусідніх республік, які дістали дозвіл на таку торгівлю.

З метою подолання відставань України від графіків здачі хліба у Москві була створена надзвичайна хлібозаготівельна комісія, яка працювала без будь-яких формальних документів. Фактично вона була створена 30 жовтня 1932 року коли на засіданні Політбюро КП(б) України розглядали стан справ хлібозаготівель. Москва, нарешті, погодилася зі зменшенням плану поставки на 70 млн. пудів зерна, встановивши остаточний план в 282 млн. пудів (колгоспники – 224,1 і одноосібники – 36,9 млн. пудів. Водночас була прийнята постанова, де було вказано: “Головною причиною цього

зриву хлібозаготівель є майже повне припинення боротьби за хліб у переважній більшості районів України, панування демобілізаційних настроїв у відношенні хлібозаготівель у періоді посівної кампанії в більшості парторганізацій і їх керівних партійних і радянських кадрів.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. і Постанова Раднаркому УРСР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. остаточно спрямовували аграрну політику на репресивні позаекономічні рейки. Постанова вводила в практику викачку від колгоспів, що не виконали хлібозавдання, усіх натуравансів, виданих їм під час обмолоту, усіх натуральних фондів, за винятком насінного. Уводилася система натуральних штрафів — додаткові м'ясозаготівлі в розмірі 15-місячної норми річного м'ясозавдання, при цьому накладення штрафів не звільняло колгоспи від виконання хлібозавдання. Постанова містила також загрозу притягнення до суду практично всіх посадовців у колгоспі згідно постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності», більш відомої як Закон “Про п'ять колосків”.

Але, незважаючи на ці вражаючі результати сталінської політики, тиск на селянство шляхом поширення зобов'язань державі протягом 1933 року зростав. Економічним змістом постанов органів державної влади щодо аграрної політики було те, що колгоспи, після виконання своїх обов'язків перед державою щодо здачі хліба, повинні були заплатити 20% врожаю МТС (машинно-тракторним станціям) за технічне обслуговування, оплатити вартість насіння та інші державні позички, створити насінні резерви у розмірі приблизно 10-15 % річних насінневих потреб та кормові запаси для худоби, що була передана селянами колгоспам.

Серед численних заходів радвлади стосовно забезпечення планів заготівлі хліба особливим жакливим було занесення колгоспів, що не виконали план, на так називану “чорну дошку”. Це занесення відзначало, що

селяни на мали права на виїзд, навіть на короткий час, що ~~означало-приводило~~ у випадку відсутності будь-якого продовольства неминучу голодну смерть.

Після недостатнього, ~~неза підрахунок-підрахунками~~ Сталіна, обсягу зібраного зерна Політбюро у грудні 1932 року звинуватило українських комуністів в «несерьезном отношении к заданиям партии ~~и~~ правительства» та наказувало: «ЦК ВКП(б) й СНК Со'юзу ССР поручить т. Кагановичу й Постишеву немедля выехать на Украину на помощь ЦК КП(б)У и Совнаркому Украины, засесть в решающих областях Украины в качестве особо уполномоченных ЦК ВКП(б) и СНК (...) и принять все необходимые меры организационного и административного порядка для выполнения плана хлебозаготовок». Ці “твердокамінні більшовики” вже 24 грудня 1932 року наказали ЦК КП(б) України провести здачу державі всі без винятку колгоспні фонди, включаючи і насіннєві.

І. Сталін призначив свого прибічника П.П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У, і одночасно першим секретарем Харківського обкому партії. Протягом десяти місяців П.П. Постишев змінив 1340 посадовців, 237 секретарів райкомів, 9 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій. В той же час він переконався, що ситуація складається таким чином, що зерна в колгоспах дійсно немає, а найголовніше – немає й насінного фонду, внаслідок чого весіння посівна кампанія може опинитися під загрозою. Тому, на думку дослідника Кульчицького С.В., йому вдалося переконати І Сталіна в серйозності ~~неожеженняситуації~~. Результатом цього було прийняття постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 25 лютого 1933 року “Про насіннєву допомогу колгоспам і радгоспам України і Північного Кавказу”. Ця постанова, посиляючись на “несприятливі кліматичні умови влітку 1932 року” виділяла Україні з державного фонду насіннєвої допомоги у розмірі 21,2 млн. пудів зерна, а фуражної та харчової допомоги – 12,3 млн. пудів. Реально П.П. Постишеву вдалося завезти в Україну 22,9 млн. пудів насіннєвої позички, 6,3 млн. пудів фуражної, 4,7 млн. пудів продовольчої та 400 тис. пудів продовольчої

допомоги. За короткий час П.П. Постишев здійснив цілу низку заходів щодо поліпшення продовольчої катастрофи в Україні. Він намагався, в першу чергу, довести працездатних селян до того стану здоров'я, який забезпечував вихід на сільськогосподарські роботи навесні 1933 року. У березні 1933 року П.П. Постишеву вдалося домогтися залишення в Україні більш 310 тис. пудів зерна, що було заготовлено, але не зараховано в насіннєвий фонд.

Але взагалі, наслідки сталінської колективізації в Україні були вражаючими. Український дослідник С. Кульчицкий науково обґрунтував втрати населення від голодомору 1932—1933 років. За його підрахунками в 1933 році від голоду вмерло 3 238 тисяч чоловік, а всього прями та непрямі втрати населення за 1932—1933 роки разом з демографічною луною 1934 року становлять 4649 тис. человек.

Початок нормалізації у сільському господарстві

Formatted: Highlight

Сплетіння подій 1931-1932 років нарешті переконали партійне керівництво СРСР у справжній катастрофі сільського господарства. Усвідомивши небезпеку, 19 січня 1933 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову “Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”. На пленумі ЦК ВКП(б) У С.В. Косіор продублював рішення Москви, пояснюючи:” ... Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюється певні тверді зобов'язання по здачі зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати”. Практично ці рішення відзначали кінець без обмеженої реквізиції сільськогосподарської продукції. Обсяг обов'язкових поставок, які мали силу податку, визначався погектарними нормами. Місцевим Радам та заготівельним організаціям було заборонено встановлювати додаткові завдання колгоспам та одноосібникам, у тому числі – так звані “зустрічні плани”. Після виконання державних завдань колгоспи отримували право продавати надлишки своєї продукції на колгоспних ринках. Відміна

“зустрічних планів” утрудняла прагнення окремих керівників, які намагалися виконати зобов'язання перед державою за рахунок сильних господарств, не розвиваючи відстаючих.

Потік листів до вищих керівних осіб України та СРСР, в яких описувався жахливий стан в колгоспах, відіграли свою роль. Кількість перейшла до якості. Переконавшись в необхідності негайного вирішення організаційних та кадрових питань, які були, на думку керівництва, найважливішим чинником провалів у сільському господарстві, січневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 24 січня 1933 р. було прийнято рішення про створення політвідділів МТС і радгоспів. Адміністративна система, яка складалася, відсутність ринку, вимагала великих витрат на централізоване управління сільським господарством з боку держави. Всього до кінця 1933 року було створено 643 політвідділів МТС і 203 радгоспів. Відбір кандидатів для роботи в МТС здійснювався на дуже високому рівні, практично всі вони мали партійний стаж не менш 10 років. При цьому підтримувався принцип відсутності будь-яких зв'язків із місцевими кадрами. Так, за даними С. Кульчицого, 56% начальників політвідділів та 30% їх заступників були прислані з Москви, Ленінграду та Червоної Армії. До речі, група українських кандидатів, що були відібрані, були направлені на роботу в інші регіони країни. Політвідділам надавалися широкі повноваження, зокрема, у керівництві колгоспами і здійсненні контролю над одноосібниками.

Організація посівної кампанії постала у центрі уваги партійно-державного керівництва. При ЦК ВКП(б) було створено спеціальний Комітет по сівбі. В колгоспи було направлено 15 тисяч тракторів, 2400 комбайнів, 3 тисячі автомобілів. Але цього не вистачало, коней було майже в три рази менше ніж до 1929 року. Селяни були вкрай ослаблені голодом. П.П. Постишев вже не бачив можливості подальшого розвитку колгоспів без шефської допомоги з боку міст, висунувши лозунг “Місто – на допомогу селу”. Почалася робота, спрямована на всебічну допомогу більш організованих партійних осередків та взагалі робітничого класу. Внаслідок

чисток партійних та радянських кадрів біля 30% посадовців у колгоспах були змінені. Тільки з травня по листопад 1933 року в село було направлено більш 15 тисяч чоловік. Крім того, в селах, найбільш постраждалих від голоду були організовані пункти продовольчої допомоги. В районах, менш постраждалих від голоду, створювалися бригади допомоги. Була оголошена тимчасова відмова від чергового набору до Червоної Армії. З великими труднощами сімба була проведена. Влітку 1933 року селяни чекали на врожай, кульмінація голодомору прийшла на травень-червень, тому відбувалося чимало випадків, коли колгоспники наважувалися зрізати недозріле зерно. Тоді, В.М. Молотов розіслав наприкінці травня 1933 року директиву, де вимагав “організувати найсуворішу охорону й захист колгоспного й радгоспного урожаю як на пні, так і при збиранні, обмолоті та перевезенні від розкрадання...”. В той же час втрати зерна, за оцінками партійного керівництва України, складали кількох сотень мільйонів пудів, в деяких областях вони сягали до 40%.

Різка зміна державного ставлення до селян, поліпшення організації праці, вдосконалення оплати праці колгоспників та, нарешті, доволі непоганий врожай зробили свою справу. До держави надійшло від селянського сектору 281 млн. пудів хліба при плані 266 млн. пудів, з яких більш 80 % приходилось на колгоспи. За підрахунками того ж С. Кульчицького валової збір зерна в Україні складав 945 млн. пудів, тобто у господарствах залишилося більш 600 млн. пудів хліба. Це, з врахуванням заборони приймати “зустрічні плани”, неймовірно відрізнялося від умов 1932 року. Голод було подолано, селяни знову повірили у кінець “воєнного комунізму”, колгоспна система стала більш стабільною та передбаченою для селян. Якщо в 1932 році видано у середньому на 1 трудовень 2 кг зернових, то в 1933 році – 9 кг.

Більшість директивних матеріалів керівних органів того часу відносилося до підвищення ефективності керівництва колгоспами. Ще в січні 1933 року ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про організацію обліку і звітності

в колгоспах”, яка упорядкувала система оплати праці у колгоспах, в першу чергу, стосовно упорядкування записів трудовнів. Нарешті самі колгоспники стали залучатися до обговорення своїх справ. На Першому з’їзді колгоспників, який проходив у лютому 1933 року в Москві у центрі уваги були питання організації праці та трудової дисципліни. Через два роки, у лютому 1936 року відбувся другий з’їзд колгоспників-ударників, на якому розглядалося основне питання: прийняття Примірного Статуту артiлі. У цьому документі були сформульовані основні положення організації і управління справами колгоспного господарства.

Новий Статут визначав економічні основи і господарчу структуру колгоспу. Зокрема, в Статуті було указано, що засоби артiлі складаються з усуспільнених засобів виробництва селян, що об’єднуються, та вступних грошових внесків. Від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ вартості усуспільненого майна поступало до неподільного фонду. Частина, що залишилася, зараховувалася як пай члена колгоспу. Неподільний фонд складав колгоспну власність, яка не належала ні розділу між колгоспниками, ні видачі колгоспнику у випадку його виходу з колгоспу. Статут передбачав всі види розрахунків з державою, розрахунки по договорам, які мали силу закону, засипку насіння для сівби, створення та страхових та насінневих фондів у розмірі 10-15% від річної потреби. Передбачалося створення інших фондів соціального значення для розвитку села. За рішенням зборів частина продуктів могла бути продана державі або на колгоспному ринку. Остання частина врожаю та продуктів тваринництва розподілялася між членами артiлі в залежності від трудовнів. Другий з’їзд колгоспників визнав як обов’язкову організацію постійних виробничих бригад, які формувалися у випадку рілньничих бригад на строк не менш повного сівозміну, а тваринницьких – на строк не меш трьох років.

Найважливішим слідством нового Статуту було закріплення за колгоспами землі згідно постанови Раднаргоспу СРСР від 7 липня 1935 року “Про видачу сільськогосподарським артiлям державних актів на безстрокове (вічне) користування землею”. Держава передавала колгоспам у безоплатне

користування 370,8 млн. га земельної площі, у тому числі в Україні – більш 20 млн. га.

Після відповідних заходів з боку партійно-державного керівництва СРСР у напрямку створення стабільного інституціонального середовища, включаючи заходи у напрямку підвищення кількості кваліфікованих кадрів, почалося реформування сільського господарства шляхом його технічної реконструкції. Обсяг капіталовкладень у сільське господарство, більша частина яких була направлена на будівництво машинно-тракторних станцій (МТС) и машинно-тракторних майстерень (МТМ), збільшився у порівнянні з першою п'ятирічкою майже в два рази. Кількість тракторів, що були вироблені в другій п'ятирічці, зросла у 4 рази. Якщо у 1930 році запорізькій завод “Комунар” випустив 347 комбайнів, то в 1935 році – 32,3 тисячі, а в 1937 році – 121 тисяча. Внаслідок цього, якщо в 1932 році комбайнами убиралося 27,5 % площі, то в 1937 році – 99%. Наприкінці 1936 року на одну МТС приходилось у середньому 70 тракторів, 16 комбайнів, 15 автомашин, 50 молотилок. Тільки 20% колгоспів не обслуговувалося машино-тракторними станціями. Варто відмітити, що грошові доходи колгоспів, що обслуговувались МТС, були на 65,1% вище інших. Але самі МТС були збитковими та отримували бюджетну дотацію від держави, натуроплата від колгоспів покривала витрати МТС тільки на 60%.

У результаті перетворень у сільському господарстві темп зростання товарності став опереджати темп зростання валової продукції. Валова продукція землеробства в середньому за рік опереджала середньорічний рівень 1909-1913 років на 57%, в той час коли товарна продукція – на 84%. Щодо тваринництва, воно в ті часи ще відставало від довоєнного рівня внаслідок значного падіння цієї галузі у період 1929-1932 роках.

Саме у період другої п'ятирічки склався той тип радгоспно-колгоспної системи, який проіснував в своїх основних рисах відносно методів управління та розподілу власності на виробничі ресурси і результати праці між цими структурами та державою до кінця 80-х років минулого століття. З

одного боку, концентрація фінансових та матеріальних ресурсів дозволила протягом кількох років покращити ситуацію у сільському господарстві. З іншого боку в аграрному секторі надовго закріплювалася адміністративно-командна система управління галуззю, де керівникам господарств приділялася роль виконавців вказівок зверху. Природно, що на тому етапі існування колгоспів внаслідок невеликого досвіду керівники колгоспів та радгоспів мали потребу в патронажі, навіть у дрібницях. Але, після, коли досвід вже дозволяв вирішувати самостійно безліч питань та проявляти ініціативу, сформована модель управління вже не була спроможна забезпечити інтенсифікацію розвитку галузі.

Аграрна політика під час Великої Вітчизняної війни

Система командно-адміністративної економіки, яка була створена СРСР наприкінці 1930-х років, характеризувалося високим рівнем державного регулювання аграрного сектора і, більш того, безпосередньо державним керуванням сільськогосподарським виробництвом. Протягом декількох десятиліть в основних своїх рисах вона лише трансформувалася в рамках сформованих політичних уявлень. Її економічною основою було те, що основної ресурс виробництва сільськогосподарської продукції – земля – належала державі. Крім того, держава централізовано визначала галузеву і регіональну структуру аграрного виробництва, розподіляла фінансові та матеріальні ресурси і, навіть, оборотні кошти для сільгоспвиробників.

Така система, яка склалася ціною мільйонів людських жертв та ламанням усього попереднього складу життя людини, виявилася достатньо стійкою у періоди надзвичайного напруження суспільних сил. З особливою силою така система продемонструвала свої переваги під час Великої Вітчизняної війни, коли великі території опинилися під владою німців.

В перші місяці війни у центрі аграрній політиці радянського уряду було евакуювати худобу на північній Кавказ, транспорт, навіть цілі радгоспи, колгоспи та МТС на території східних областей.

Аграрна політика Німеччини стосовно окупованих територій своєю метою мала “...можливо більш повне забезпечення постачання німецьких військ продовольством за рахунок окупованих областей, щоб полегшити продовольчу ситуацію в Європі та розвантажити транспорт”. Головною метою Німеччини було усунення колгоспно-радгоспної системи та створення замість них великі господарства типу поміщицьких. Земельна власність, на думку завойовників, повинна розподілитися між офіцерами, членами націонал-соціалістичної партії, та солдатами, що особливо відрізнялися. Таким чином повинна бути створена нова аграрна аристократія, де роль кріпосних закріплювалася за місцевими селянами.

Особливі сподівання були зв'язані з Україною, землі якої були давньою метою німців, що проявилось, наприклад, під час наслідків Брестського миру, про йшлося раніше. Німецька аграрна політика на окупованих територіях під час Другої Світової війни здійснювалася особливим рейхміністерством по справах окупованих східних областей. В одному його документі говорилося : «Саме на Сході, на родючій і незорій Україні лежить майбутнє Німеччини. Україна – свята земля майбутнього для німецького народу. Там німці зможуть жити легко і безпечно і швидко розмножуватися». Структура цього міністерства мала достатньо широкий розгалужений апарат: сільськогосподарські відділи у центрі, генеральні комісаріати та повітові управи на місцях. З одного боку ці елементи влади спиралися на армію, з іншого – на «панів керівників колективів» у селах, які вербувалися з колишніх панів або куркулів.

Основним практичним завданням під час бойових дій було заготівля продуктів для німецької армії та для вивозу їх до Німеччини, що обумовлювало встановлення норм обов'язкових постачань продукції сільськогосподарського призначення. Поряд з цим селяни оподатковувалися земельними податками та податками з будівель. Оподаткування здійснювалися за розсудом місцевих влад. Наприклад, у Вінницької області всі мешканці від 14 років повинні були сплачувати “подушний податок». У

харківській області існував податок “за визволення”. Існували також “державні” податки – грошовий, прибутковий з «общинних господарств», податок з сільського господарства, зі спадщини, багато місцевих податків: на транспортні засоби, худобу, податок з розваг. У січні 1942 року спеціальним розпорядження рейхкомісаріатом України був встановлений податок на собак.

Спочатку, в першій період війни здійснювалася політика зберігання колгоспно-радгоспної системи з метою запобігання перебоїв у постачанні німецької армії. Потім німці вирішили насаджувати перехідну форму господарювання від колгоспів до одноосібних господарств у вигляді так званих “общинних господарств”. Реалізація такої політики розпочалася у лютому 1942 року шляхом оголошення ліквідації колгоспів. Окупаційна влада розсилала по колгоспах заготовлені протоколи загальних зборів, які містили готову резолюцію щодо ліквідації колгоспу. Представники влади зачитували ці протоколи на зборах та оголошували, що колгоспи більш не існують. Практично це здійснювалося конфіскацією землі із оголошенням її власністю німецької держави. Щодо радгоспів, німецька влада, не маючи намір руйнувати створене господарство, оголошувала їх “державними маєтками” на чолі із німецькими керуючими. В “общинних господарствах” селяни примушувались спільно вести сільськогосподарські роботи, але кожна родина отримувала норму землі, яка повинна була бути обробленою. Збиральні роботи також здійснювались на окремому наділі, закріпленому за кожним двором. В той же час селяни колективно відповідали за внески натурального податку. В “общинних господарствах” та “державних маєтках” була введена система покарань, впритул до розстрілу, за недоброякісне ставлення до роботи.

На другому етапі німці почали руйнувати “общинні господарства” шляхом насадження в південних районах “товариств по обробці землі”, а в північно-західних – відрубної та хутірської системи господарювання. Німецька влада у червні 1943 року опублікувала спеціальну “декларацію

німецького уряду щодо приватної власності на землю”, а також “Службові указівки” щодо проведення землевпорядкування. Згідно з цими документами першочергове право на придбання землі отримували селяни, які перебували в збройній охороні, які мали особливі заслуги перед німецьким командуванням, та які були віддалені від села Радянською владою з політичних мотивів. Такі селяни отримували понад 7 га землі, в той час коли інші – від 4 до 7 га.

Результати короточасного панування німецьких загарбників виявилися несподіваними для них внаслідок великого опору з боку селян. Фашисти планували вивозити з України по 7-12 мільйонів тонн зерна щорічно, але за весь час війни, до 1 квітня 1944 року німцям вдалося вивезти тільки 9,1 мільйонів тонн. Врожай зернових у 1942 році Україні складав тільки 25% від довоєнного рівня. Однак обсяги вивозу з України були вражаючими: за час окупації німці вивезли 33 тисячі вагонів продовольства та майна.

Після визволення України від німецько-фашистських загарбників аграрна політика уряду була спрямована на відновлення сільського господарства. В Україні наприкінці війни кількість механічної та тяглової сили була менше ніж перед війною в 3 рази. В цей період допомогу Україні надали східні райони СРСР. Працівники сільського господарства вже наприкінці 1943 року при нормі хлібоздачі до фонду 90 кг с гектару збиральної площі, фактично заготовили в 2,4 рази більше. Крім того, Україна надіслала Ленінграду та фронту 6 мільйонів пудів хліба, а також іншим областям та республікам – 5 мільйонів пудів.

Слід відмітити, що мобілізаційна здатність колгоспно-радгоспної системи, яка склалася, набагато перевищувала таку здатність під час першої світової війни. Так, у царської Росії в роки війни 1914-1917 років було закуплено 139,9 мільйонів пудів зерна, напроти, в період 1941-1944 роки колгоспи та радгоспи поставили державі 423,1 мільйонів пудів зерна. На нормованому продовольчому постачанні в 1942-1945 роках знаходилося від

65 до 81 мільйонів чоловік. З інших продуктів радянська держава закупила 18,4 мільйона тонн картоплі, 5 мільйонів тонн м'яса, 13,2 мільйонів тонн молочної продукції. Найголовніше, колгоспно-радгоспна система в основному забезпечувала постачання продовольства Червоній армії.

РОЗДІЛ 7 КОЛГОСПНІ РЕФОРМИ М.С. ХРУЩОВА 1953-1964 РОКІВ

Післявоєнний період

Після закінчення війни виникли питання щодо подальшого вибору шляхів економічного розвитку, які розглядались під час дискусії 1945-1946 років у зв'язку з підготовкою проекту четвертого п'ятирічного плану. Прибічники більш врівноваженого економічного розвитку, серед яких були секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов, голова Держплану Н. Вознесенський, наполягали на певному зм'якшенні силових методів управління. Проти них виступала група, яку очолювали заступники голови Совнаркому СРСР Г.М. Маленков і Л.П. Берія, погляди яких підтримували керівники важкої промисловості. Будучи єдиними щодо зберігання соціалістичного характеру розвитку народного господарства, ці дві групи відрізнялися оцінками наслідків тодішньої кризи капіталізму. Перемогла більш консервативна група, яка використовуючи неврожай 1946 року, домоглася посилення жорсткості контролю за селянством.

На початок 1946 року було введено так називане “дрібне управління”, згідно якому кожний колгосп був підпорядкований Раді по справам колгоспів та трьом міністерствам одночасно. Ця практика приводила до того, що колгоспи були вимушені вирощувати сільськогосподарські культури, які не відповідали місцевим кліматичним та ґрунтовим можливостям.

У березні 1946 року Верховна Рада СРСР прийняла “план реконструкції”, який, зокрема, передбачав збільшення сільськогосподарської продукції у порівнянні з 1940 роком на 27%. Але влітку 1946 року вибухнула страшна посуха, яка обумовила врожай менш ніж 40 мільйонів тонн зерна. Тоді вище керівництво прийняло рішення повернутися до методів 30-х років управління аграрною галуззю. У вересні 1946 року було створено Комісію по справам колгоспів на чолі з А.А. Андрєєвим, який був під час війни наркомом землеробства. Першим завданням цієї комісії було повернути до

колгоспів земельні ділянки, худобу та інше майно, присвоєних колгоспниками у воєнний період, коли контроль над селянством був частково втрачений. Вирішуючи це завдання, було введено тверді санкції за розбазарювання колгоспних ресурсів, вже до середини 1947 року колгоспам і радгоспам було передано чи повернуто майже 5 мільйонів гектарів земель, 150 тисяч голів худоби і багато іншого майна, у тому числі 28 тисяч тракторів і комбайнів. взагалі після закінчення війни влада відібрала від селян понад 10 мільйонів га землі.

Використовуючи методи управління сільським господарством початку 30-х років, вище керівництво пішло на прийняття в червні 1947 року двох указів, які передбачали строк від п'яти до двадцяти п'яти років таборів за “зазіхання на державну чи колгоспну власність”. Така міра була надзвичайно жорстокою, якщо врахувати справжній голод, який був на той час. Через рік уряд рекомендував колгоспникам продати державі дрібну худобу, яка знаходилась у селян згідно колгоспному статуту. Як і раніше, селяни відповіли на це рішення масовим забоєм худоби, тільки за півроку було забито понад 2 мільйонів голів.

Одночасно було запроваджено цілу низку законодавчих актів, спрямованих на обмеження працювати поза колгоспною системою. Так, селяни мали право торгувати на ринку тільки при наявності спеціального дозволу, що підтверджував повне виконання відповідним колгоспом своїх обов'язків перед державою. Крім того, були підвищені податки та збори з доходів на продаж на вільному ринку, який частково сформувався під час війни. Додатковим оподаткуванням для селян була цінова політика, згідно якої закупівельні ціни відшкодовували лише одну сьому частину собівартості.

Саме в той час було проведено грошову реформу, яка полягала в обміні банківських квитків у відношенні 10 старих на один новий рубль при певних пільгових умовах для вкладників ощадних кас (1 за 1 при 3 тисячах карбованців, 3 за 2 від 3 до 10 тисячах карбованців, 2 за 1 для вкладів понад

10 тисячах карбованців. Ці умови були вкрай не вигідні для селян, які зберігали гроші, отримані на вільному ринку у період 1945-1946 років вдома, внаслідок чого біля третини грошової маси не була пред'явлена банкам для обміну. Ця грошова реформа призвела до масового відтоку селян до міст.

Наприкінці 1949 року економічне та фінансове положення колгоспів настільки погіршилося, що вище партійно-державне керівництво було вимушено запровадити певні аграрні реформи, на чолі яких було поставлено М.С. Хрущова. У центрі цих реформ були організаційні питання, наприклад, яка форма організації праці колгоспників є найкращою: ланка чи бригада? Починаючи з 1939 року ланка, до якої входили здебільшого члени однієї родини, вважалась найбільш ефективною формою у порівнянні з бригадою. У лютому 1950 року М.С. Хрущов надрукував статтю, де стверджував, що ланкова система праці веде до зміцнення індивідуалізму та сімейної солідарності на шкоду “колективної свідомості”. Зрозуміло, що не було проведено будь-яких опитувань з боку селянства, але вже навесні того ж року ланкова система була усунена, що викликало незадоволення колгоспників. Але це було першим кроком на шляху реорганізації колгоспної виробничої структури у напрямку посилення політичного та економічного контролю на селі.

У тому ж році М.С. Хрущов виступив у центральному органу ЦК ВКП(б) газеті “Правда” з ідеєю укрупнення колгоспів, яка у травні була запроваджена в життя постановою Ради Міністрів. На жаль, повторилося те ж саме, що в 1930 році: укрупнення було здійснено за один-два роки. Кількість колгоспів було зменшено з 252 тисячі у 1950 року до 94 тисяч у 1952 року. Одночасно були зменшені індивідуальні наділи селян, а також натуроплата, яка складала вагомий частину доходів селян. В Україні кількість колгоспів зменшилася з 33 653 у 1950 р. до 15 979 у 1952 р. Невеликі колгоспи перетворилися на бригади, так називані “бригадні села” оголошувалися неперспективними, з часом в них ліквідувались школи та будь-які установи культури.

Прагнення до реалізації марксистських поглядів щодо стирання межі між містом та селом і створення крупних сільськогосподарських фабрик подвигало М.С. Хрущова на подальші дії. У березні 1951 року він опублікував у “Правді” проект створення великих агроміст, де селяни повинні були повністю змінити уклад свого життя, переселившись з хат до багатоквартирних будинків. Однак це виявилось особистою ініціативою нового аграрного керівника, внаслідок чого він був усунений від керівництва галуззю на кілька років, впритул до свого піднесення після смерті І.В. Сталіна.

В останні роки вождь виступив з обґрунтуванням своєї політики у книзі “Економічні проблеми соціалізму в СРСР”. Відносно подальшого розвитку сільського господарства він наполягав на посиленні процесу одержавлення колгоспів у напрямку “соціалістичності” форм організації праці. І.В. Сталін стверджував, що колгоспи – це лише перехідна структура на шляху створення великих аграрних підприємств. Суперечачи самому собі, він вважав, що колгоспи не повинні викупати МТС тому, що в цьому випадку вони, начебто, робили б крок назад в “ступені колективізації”. Не бажаючи нічого міняти у своїй політиці, вождь заперечував будь-які поступки вільному ринку – колгоспи не повинні мати свою волю, не партією та урядом проводилась антиселянська політика, основана на жорсткій регламентації, яка придушувала будь-яку місцеву ініціативу. Ця політика підштовхувала селян до втечі до міст.

В той же час були запроваджені певні заходи щодо покращення економічного становища колгоспів. У квітні 1949 року ЦК партії й уряд затвердили “Трирічний план розвитку суспільного продуктивного тваринництва, 1949 - 1951 р.”, на якій було виділено приблизно 20 % капіталовкладень, що направлялися в економіку країни в 1949 - 51 роках. Пріоритет у цій програмі мали розвиток тваринництва в регіонах, найбільш забезпеченими кормами, а також збільшення поголів'я тих порід худоби, для яких малася необхідна кормова база. Були прийняті заходи для створення

нових тваринницьких господарств і розширенню площ кормового травосіяння в країні.

У результаті, уже до 1952 р. поголів'я великої рогатої худоби зросло в порівнянні з 1949 роком на 32 %, свиней - на 89 %, дрібної рогатої худоби - на 30 %, дичини - майже на 60 %, що перевищило довоєнний рівень даного показника. Обсяг же механізації сільського господарства в 1950 році перевершив рівень 1940 року.

На розширеному засіданні президії ЦК партії і Ради Міністрів СРСР в грудні 1951 року була засуджена практика, коли після виконання зобов'язань перед державою в багатьох колгоспах майже всі доходи розподілялися лише по трудових днях. З 1952 року встановився розмір відрахувань на поповнення неподільних фондів - не менш 15 % і не більш 20 % - від грошових доходів колгоспу.

5 березня 1953 року помер І.В. Сталін, після чого у середині партійно-державної верхівки почалася запекла боротьба, яка закінчилася перемогою М.С. Хрущова, який отримав вищу посаду Першого секретаря ЦК КПРС.

Аграрні реформи М.С. Хрущова

Партійно-державна верхівка не була єдина в поглядах на подальший розвиток країни. "Сталінська частина" Політбюро ЦК, зокрема, Голова Ради Міністрів Г.М. Маленков, вважали першочерговим завданням розвиток легкої промисловості, але М.С. Хрущов, будучи добре знайомим із становищем у сільському господарстві, наполягав на негайну допомогу селу шляхом надання суттєвих пільг. На вересневому 1953 року Пленумі ЦК Хрущов домігся для колгоспів підвищення державних закупівельних цін: на м'ясо в 5,5 разів, в 2 рази на молоко и масло, на 50% на зернові.

Одночасно були списані борги колгоспів, знижені податки з присадибних ділянок та з продаж на вільному ринку. Крім того, були зменшені обсяги обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції. Партійний лідер засудив практику існування слабких

господарств за рахунок передачі їм засобів сильних, критикував роздутий управлінський апарат, недостатню допомогу міста сільському господарству. Початок трохи заохочуватися розведення селянами птаха, дрібної домашньої худоби, у багатьох господарствах з'явилися корови. Ці послаблення суттєво підвищили доходи колгоспників, які продовжували зростання протягом кількох послідуєчих років.

Наступним завданням аграрної політики М.С. Хрущова вважав швидке розширення посівних площ, що, на його думку, було єдиним дешевим засобом забезпечити високі темпи сільськогосподарського виробництва. Реалізуючи цей задум, у лютому 1954 року Пленумі ЦК він запропонував програму освоєння цілинних земель Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю і Південного Уралу.

Слід підкреслити, що "цілинне питання" виникло ще за життя І.В. Сталіна, коли була створена спеціальна комісія для вивчення цього питання на чолі з академіками Т.Д. Лисенко та В.С. Немчиновим. У документах комісії відзначається, що оранка під пшеницю приблизно 40 млн. гектарів цілинних земель, що істотно відрізняються по своїх властивостях і необхідних методах обробки від сільгоспугідь інших районів СРСР, приведе до негативних змін екологічної ситуації у великому регіоні країни і, відповідно, до різкого збільшення витрат по підтримці родючості цілинних ґрунтів. Підкреслювалося, що тимчасовий ефект, що виразиться у великих врожаєх на цілині, не перевищить 2-3 року. Потім за допомогою хімічних засобів і збільшення обсягів штучного зрошення можна буде домагатися лише підтримування рівня врожайності (тобто рівня попередніх 2-3 років), але ніяк не подальшого її росту.

У документах комісії Лисенка-Немчинова відзначалося, що сукупність вищезгаданих наслідків приведе через 7-10 років до "настання" ерозії і деградованих земель у сусідні з цілиною регіони, у першу чергу - у Поволжя, на Північний Кавказ і Центрально-Чорноземні області. Витрати ж на запобігання даної тенденції будуть відповідати приблизно троекратному

збільшенню обсягів капіталовкладень, що направляються в сільське господарство протягом

Доводи і рекомендації комісії на початку 1950-х років були прийняті в увагу, і "революційне" освоєння цілини при житті Сталіна не відбулося. Але комісія не відкинула в принципі ідею освоєння нових земель, у тому числі цілинних. Для чого, на думку її учасників, були потрібні принципово нові агротехнічні методи, у тому числі розвиток селекційної роботи, що враховує як специфіку природно-кліматичних умов конкретних регіонів, так і особливості впливу хімічних добрив на ті чи інші види сільгоспослин.

В реалізації цієї програми були задіяні сотні тисяч молодих людей, які за три роки освоїли 37 млн. га земель, що складало майже третину всієї площі, яка оброблялася в СРСР. Усього за часи освоєння цілини було розорано біля 42 млн. га. Українська радянська республіка зробила величезний внесок в цю державну акцію, у 1954-1956 роках на цілину виїхало понад 80 тисяч юнаків та дівчат, досвідчених працівників сільського господарства. Поряд з цим сотні тисяч студентів ВУЗ'ів та технікумів, учнів ПТУ направлялися на сезонні роботи. На цілину їхали не тільки люди, але й сільськогосподарська техніка. Взагалі силами українських посланців в Казахстані було створено 94 радгоспів.

Цілинний хліб дав короткочасне, але істотне збільшення до врожаю країни. Його частка в рекордному 1956 року (126 мільйонів тонн) склала 50 % загального врожаю. Не дивлячись на певні успіхи протягом перших років, освоєння цілини мало значні недоліки, які були зв'язані з далекістю від населених районів та кліматичними ризиками. Врожайність зернових культур залишалася низкою, освоєння земель відбувалося при відсутності науково-обґрунтованої системи землеробства. Як і раніше, мала місце традиційна безгосподарність: не були своєчасно побудовані зерносховища, не створені резерви техніки, пального. Далекість від великих міст підвищувало вартість сільськогосподарської продукції внаслідок дорожнечі транспортних послуг: техніку приходилося перекидати з усієї країни, що.

Крім того, освоєння цілини відсунуло на кілька років збільшення інвестицій в староорних землеробських районів Росії та України.

Освоєння цілини не вирішувало також проблему кормів для тваринництва. Тоді М.С. Хрущов запропонував нову ініціативу – поширення сільськогосподарських угідь під кукурудзу, що було закріплено на січневому 1955 року Пленумі ЦК. Замість травопілля треба перейти до широких і повсюдних посівів кукурудзи, що обіцяло приріст зернових та зеленої маси на силос. За два-три роки було засіяно більш 18 мільйонів гектарів цієї південної культури, часто-густо в районах, які не підходили для її вирощування: її просували аж до Архангельської області. Разом з тим покупка гібридних сортів кукурудзи, спроба впровадження американської технології її оброблення в тих районах, де вона могла дати повноцінний ріст, сприяли збільшенню зерна і корму для худоби, дійсно допомагали справитися з проблемами сільського господарства. “Кукурудзяна лихоманка” вдарила й по Україні, кукурудзу стали просувати на північні райони республіки, традиційні постачальники жита. Внаслідок цей відвертої авантюри більш як утричі скоротилися посіви ярої пшениці, на третину – озимої. скоротилося виробництво й кукурудзи и

Ця акція продемонструвала відсутність науково-обґрунтованої аграрної політики, що свідчило про продовження волюнтаристських методів управління економікою. Тем не менш, навіть простіші заходи у напрямку послаблення економічного положення колгоспів та колгоспників, забезпечило за три роки зростання сільськогосподарської продукції на 25%.

Політична напруженість середини 50-х років була розв'язана новою перемогою М.С. Хрущова над прибічниками схилення до старих сталінських методів. Суміщення М.С. Хрущовим двох найвищих посад в партії та державі забезпечило повну свободу щодо подальшої реалізації його думок відносно розвитку сільського господарства. Він провів рішення ліквідувати МТС, передавши трактори і сільгоспмашини у власність колгоспів, з метою, як передбачалося, їхнього кращого використання.

Колгоспи зобов'язані були викупити цю техніку в МТС, але при цьому бідні колгоспи, що складали більшість, були просто розорені цим рішенням: сільське господарство в таких колгоспах стало збитковим. Технічні фахівці МТС, що обслуговували техніку, залишили колгоспи, не бажаючи бути прирівняними по статусі до колгоспників. Це привело в 1958-1961 роках до зносу машин і скороченні їхнього парку до рівня кінця 20-х років. Вже в 1963 році понад 20% державних капіталовкладень у сільське господарство спрямовувалося на часткове погашення боргів колгоспів за поставлену техніку, її ремонт та утримування.

У 1955 році М.С. Хрущов почав повернувся до своєї старої мети, заснованої на ідеях Маркса, щодо індустріалізації сільського господарства шляхом укрупнення колгоспів. У країні з'явилися "безперспективні села", підмети вимиранню, і розгорнулася кампанія проти присадибних господарств. Число колгоспів в СРСР скоротилося з 83 тисячі у 1955 році до 45 тисяч у 1960 році. У цілому, ця реформа принесла шкоду господарствам і викликала невдоволення селян. Сотні тисяч молодих людей вимушені були залишати неперспективні села у пошуках роботи в містах. Це викликало брак в кваліфікованих кадрах.

22 травня 1957 року М.С. Хрущов виступив на зборах представників колгоспників з мовою, що містить знамените гасло: "В найближчі роки наздогнати та США у виробництві м'яса і молока на душу населення!" Продовжуючи волонтаристський підхід до вирішення крупних народногосподарських проблем, Хрущов запропонував в рекордний термін за 2-3 роки потроїти виробництво м'яса. Однак за півтора року після його промови м'ясна продукція виросла лише на 8 %. Таке ситуація відбулася і з молочними продуктами.

Внаслідок цих непродуманих заходів країна знову опинилася на грані кризи. Збільшення грошових доходів населення в містах стало випереджати зростання аграрного виробництва. Підсилювався відтік сільського

населення в міста, не бачачи перспектив, село стала залишати молодь. З 1959 року відновилися гоніння на особисті підсобні господарства. Спочатку було заборонено мати худобу мешканцям міст, потім гонінню піддалися сільські жителі. За чотири роки поголів'я худоби в особистому підв'ір'ї скоротилося в два рази. На додаток, у 1958 році були в 2,5 рази підвищені ціни на будь-яку промислову продукцію, вироблену для колгоспів, хоча сам М.С. Хрущов у 1957 р. обіцяв не підвищувати ціни на продукцію для сільського господарства.

І знов рішення бачилося не на шляху відмовлення від позаринкової економіки, а, навпаки, як це здійснювалось раніше, пошуку тієї ланки, взявши за яку можна адміністративними заходами “потягти весь ланцюг”. Цінності переваг колгоспно-радгоспної системи, яка керується партійно-державними органами, не піддавалися сумніву. Як і 25 років тому перемогло гасло, що головним ворогом є “спекулянти і дармоїди”, що торгують на ринках. Колгоспники були вигнані з ринків, а дійсні спекулянти почали здувати ціни.

Не вміючи запроваджувати економічні заходи, М.С. Хрущов вирішив, що черговою ланкою, за яку треба “тягти”, є недосконалість адміністративного управління сільським господарством. У 1961 році було реорганізоване Міністерство сільського господарства СРСР, управління аграрним сектором перейшло, так би мовити, на ручний режим”. М.С. Хрущов сам об'їжджав десятки областей, даючи особисті вказівки, як господарювати. Однак будь-яких змін після цих заходів не відбувалось і уряд в 1962 році прийняв рішення стимулювати тваринництво підвищенням у півтора разу цін на м'ясо. Нові ціни не збільшили кількості м'яса, але викликали хвилювання в містах, створюючи соціальну напруженість.

Як результат безсистемної аграрної політики труднощі в аграрному секторі наростали. Виконання семирічного плану розвитку народного господарства в його аграрній частині було провалено: замість планових 70% ріст складав лише 15%. В останні роки правління М.С. Хрущова відбулося

суттєве зниження темпів зростання сільськогосподарського виробництва. Якщо на першому етапі хрущовських реформ у період з 1953 по 1958 роки цей показник збільшувався у середньому на 7,6%, то у період з 1959 по 1964 роки – не перевищував 1,5%. В останні роки перед відставкою М.С. Хрущова середньорічне виробництво зернових на душу населення було лише трохи більше, ніж у 1913 році, середній удій молока на 1 корову знизився майже на 370 кг. Різко погіршилося продовольче постачання великих міст, у також віддалених регіонів країни. З 1962 року стали збільшуватися роздрібні ціни на усе більший асортимент сільгосппродукції.

У 1963 році виникли перебої не тільки з м'ясом, молоком і олією, але і з хлібом. Цьому сприяло проведення роком раніше чергової кампанії “ліквідації парів”. В той же час інтенсивна монокультурна експлуатація цілинних земель обумовила їх ерозію, внаслідок чого врожайність зернових впала у порівнянні з першими роками освоєння цілини н 65%. При таких обставинах партійно-державне керівництво було вимушено звернутися до нової практики – закупівлі зерна в США. Ця тимчасова міра стала органічною частиною державної політики аж до розпаду СРСР.

В жовтні 1965 року Пленум ЦК КПРС “задовольнив прохання М.С. Хрущова в зв'язку з похилим віком та станом здоров'я”. До влади прийшло нове керівництво, яке звинуватило М.С. Хрущова в “прожектерстві, скоростиглих висновків та поспішних, відірваних від реальності рішень та дій”. Починався новий період в аграрній політиці протягом якого вище партійно-державне керівництво також не наблизилось до розуміння необхідності радикальних змін в сільськогосподарської галузі.

РОЗДІЛ 7 АГРАРНА ПОЛІТИКА 1965-1985 РОКІВ

Аграрна політика у брежнєвський період

Прагнучи подолати занепад сільського господарства, нове партійно-державне керівництво на березневому 1965 року Пленуму ЦК КПРС було

вимушено прийняти комплексну програму розвитку сільського господарства, спрямовану на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, перерозподіл національного доходу на користь аграрної галузі, зокрема, його соціальної сфери. Вперше за сорок років почалися спроби теоретичного обґрунтування вирішення проблем сільського господарства. Важливою складовою комплексної програми було вдосконалення системи управління та планування сільськогосподарським виробництвом, спрямованість на розвиток міжгосподарської кооперації та інтеграції.

Реалізуючи нову стратегію у відношенні колгоспів і радгоспів, держава істотно знизила план закупівель зерна на 1965 рік з 4 мільярдів до 3 мільярдів 400 мільйонів пудів. План був оголошений "твердим", тобто не підметом перегляду протягом майбутніх десяти років. З цього моменту всі надпланові сільськогосподарські продукти залишалися в колгоспах, а їх здача державі здобувала строго добровільний характер. Крім того, були підвищені на 20% закупівельні ціни на всі основні види сільгосппродукції, а за здачу надпланової встановлювалися додаткові надбавки до 50%. Матеріальна підтримка колгоспів виражалася в збільшенні капіталовкладень і зміцненні матеріально-технічної бази, розвитку енергетичної системи села і меліорації. Фінансова підтримка колгоспної економіки зводилася до списання заборгованостей; був уведений новий принцип оподаткування — не з валового, а з чистого доходу. Можна сказати, що в цілому сільськогосподарський курс "колективного керівництва" став спробою застосувати економічні методи на макрорівні — до сільського господарства країни в цілому.

Знову позначився поворот до деякої підтримки особистих підсобних господарств: дозволялося відновити їхній колишній розмір, а пізніше навіть збільшити його в 2 рази (до 0,5 га). Був також скасований податок з осіб, що мають худобу і дозволений продаж кормів власникам худоби.

Виконання програми інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, яка була проголошена, передбачалося на основі механізації,

електрифікації, хімізації та меліорації земель, спеціалізації та концентрації на основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. Виконання такої величезної програми вимагало значних капітальних вкладень в аграрний сектор народного господарства. Капітальні вкладення в сільське господарство України зросли з 10 053 мільйона карбованців у 1961-1965 роках до 16 102 мільйона карбованців у 1966-1970 роках. Ці кошти використовувалися, насамперед, для зміцнення матеріально-технічної бази аграрного сектору: кількість тракторів збільшилося з 257 тисяч у 1965 році до 317,2 тисяч у 1970 році, зернозбиральних комбайнів за той же період – з 56,9 тисяч до 81,2 тисяч.

У межах реалізації Комплексної програми розвитку аграрного сектору велика увага приділялася запровадженню прогресивних технологій землеробства. Серед заходів у цьому напрямі слід відмітити досконале застосування сівозмін і використання високосортного районованого насіння, проведення меліоративних робіт, внесення багато добрив, застосування гербіцидів. На протязі другої половини 60-х років відбулися суттєві зміни в енергоозброєності сільського господарства. Ці заходи обумовили збільшення врожайності зернових культур, якщо в 1966 році врожайність озимої пшениці становила в середньому 24,8 ц/га проти 21,3 ц/га в попередньому році.

Слід підкреслити, що позитивні зрушення в становищі сільського господарства всієї країни, та в Української РСР, зокрема, відбувалися у межах реалізації так названої “косигінської реформи”. Ще у 1962 році у газеті "Правда" була опублікована стаття відомого економіста Либєрман, яка відкрила дискусію про роль прибутку в соціалістичній економіці. Її суть зводилася до того, що прибуток повинен стати одним з найважливіших критеріїв роботи підприємств. Головним показником роботи підприємств і галузей замість обсягу валової продукції ставав **обсяг реалізованої продукції**. В планово-централізовану економіку вводились забути економічні важелі ціна та прибуток, запровадження яких протягом восьмої п'ятирічки

(1965—1970 рр.) дало позитивний ефект у вигляді короточасного падіння темпів промислового виробництва.

Аналогічні процеси відбувалися і в сільськогосподарській сфері, де, незважаючи на різке збільшення інвестицій, успіхи були також тимчасовими та частковими. Саме в цей період виявився суттєвий недолік позаринкової економіки: фінансове чи матеріальне стимулювання селян не було зв'язано з продуктивністю сільськогосподарської праці. Гарантована зарплата колгоспників, яка була уведена, поступово трансформувалася в різновид соціальної допомоги, зв'язок між ефективністю роботи й оплатою праці практично був зруйнований. Починався період, коли держава одночасно дотувала сільськогосподарське виробництво та громадян, переслідуючи виконання основного, на думку комуністичних ідеологів, закону соціалізму “забезпечити добробут радянських людей”. Тим не менш, у другій половині 60-х років середньорічний приріст валового суспільного продукту в Україні становив 6,7%, а реальні доходи селян зросли на 32%.

Але економічний підйом другої половини 60-х років наштовхнувся на перешкоди, які були взагалі властиві соціалістичній централізованій природі господарювання. Боротьба між прибічниками привнесення певних елементів ринкового господарства у вигляді впровадження господарського розрахунку на нижні ланки виробництва та прибічниками централізованого підходу управління галуззю завершилась на користь останніх. Внаслідок цього, а також внаслідок заміни концепції “колективного керівництва” особистим керівництвом генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва, “косигінська реформа” видихнула й була відкинута на грудневому 1969 року пленумі ЦК. Рішення з'їзду свідчать про повернення до адміністративних методів керування та відбудови чіткої вертикалі управління економікою.

Наступний етап розвитку сільського господарства, межу якого можна окреслити, на думку аграрного історика П.П. Панченка, з 1971 по 1982 рік,

“характеризувався помітним послабленням новаторських прагнень, консервацією принципів і форм управління сільським господарським виробництвом”. В цей період продовжувалося збільшення капіталовкладень в аграрний сектор (24 627 млн. крб. у 1971-1975 рр. проти 16 102 млн. крб. у 1966-1970 рр.), але загальний стан галузі суттєво погіршився. Несприятливі погодні умови, помножені на адміністративне управління та безгосподарністю, привели к такому становищу, коли, починаючи з 1972 року СРСР був вимушений закупати зерно у американських трейдерів. Зокрема, в 1972 році було закуплено трохи менше 20 мільйонів тонн зерна.

Негаразди у сільськогосподарській галузі підштовхнули партійне керівництво звернути увагу на давню ідею – збільшити обсяги сільськогосподарського виробництва в Центральному Нечорноземному районі Росії. З метою реалізації цієї ідеї була прийнята спеціальна Постанова від 20 березня 1974 року “Про заходи подальшого розвитку сільського господарства Нечорноземної зони РСФСР”. Згідно цієї Постанови Україна зобов'язувалась надати всебічну допомогу в проектуванні та будівництві виробничих та культурно-побутових об'єктів, виготовленні устаткування, укомплектування досвідченими кадрами.

Однак незважаючи на ці заходи стан сільського господарства в СРСР неухильно погіршувався, відбувалося падіння темпів економічного розвитку з 7,5% (1971-1974 рр.) до 4,5% (1976-1980 рр.). Спостерігалось зниження рентабельності виробництва в колгоспах і радгоспах. Наприклад, в Україні рентабельність колгоспного виробництва знизилася з 25,5% у 1971-1975 роках до 17,7% у 1978 році. З кожним роком збільшувалася кількість збиткових господарств, виробничі витрати випереджали ріст валової продукції.

Чергова спроба поліпшити ситуацію відбулася внаслідок двох явищ: відкриття колосальних родовищ нафти та газу у Західній Сибірі та різкий ріст цін на нафтопродукти на світовому ринку. Ці події стали фінансовою передумовою рішень липневого Пленуму ЦК КПРС 1978 року, який намітив

різкий перерозподіл капітальних вкладень на користь аграрного сектора (Табл. 6.).

Таблиця 6. Обсяг капітальних вкладень у сільське господарство СРСР

П'ятирічки	I – VI	VII	VIII	IX	X
Капвкладення, млрд. руб.	48,2	37,7	57,7	99,2	128,5

Джерело: Народное хозяйство СССР, Юбилейний стат. ежегодник, М., 1982, с.363 – 369.

Намагання покращити стан аграрної галузі за рахунок збільшення капітальних вкладень при незмінності ідеологічних основ соціалістичної економіки, обумовили новий виток безглузких експериментів. У період з 1971 по 1980 роки в Україні почалося проектування та будівництво великих 2800 тваринницьких комплексів і комплексно-механізованих ферм, яких було створено в Україні. Наприклад, в Запорізькому інституті тваринництва було збудовано ферму на 1200 корів, де виробництво молока відбувалося індустріальним методом. При цьому, за підрахунками колишнього директору цього інституту Ю.Ф. Новикова, вартість скотомісця була в 8-10 разів вище, ніж на звичних колгоспних откормочниках. Крім того, виникала суттєва проблема вивозу гною на поля. Зрештою, на початок 80-х років керівництво зрозуміло хибність такого підходу та відмовилося від нього.

Аграрна політика в останній період існування СРСР

Намагаючись подолати очевидний занепад у сільському господарстві, партійно-державне керівництво у 1985 році прийняло сумісну Постанову “Про подальше удосконалювання управління агропромисловим комплексом”, яка передбачала управління всім АПК як єдиним цілим. Після майже півстоліття реанімувалася стара ідея щодо поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою обробкою, що вже давно

здійснювалося в розвинутих країнах. На шляху реалізації нового підходу був створений єдиний орган управління АПК – Державний агропромисловий комітет СРСР, а також держагропроми союзних та автономних республік, агропроми країв та областей, районні агропромислові об'єднання (РАПО).

Продовжуючи курс на індустріалізацію сільського агропромислового комплексу, держава збільшувала інвестиції на розвиток АПК. Протягом 12-ої п'ятирічки (1985-1990 р.р.) на розвиток капітальних вкладень в АПК було виділено 32% від загального їх обсягу по народному господарству СРСР, в тому числі 23% було спрямовано на сільське господарство. Унаслідок цих вкладень у сільському господарстві значно покращилась його матеріально-технічна база.

Незважаючи на погіршення стану справ у сільському господарстві, держава намагалася виконувати свої соціальні зобов'язання перед суспільством, які вимагала ідеологія, продовжуючи дотаційну практику. В 1989 році сумарний обсяг дотацій на продовольче споживання складав дуже велику частину державного бюджету, а частина дотацій у роздрібній ціні доходила до 80% (Табл.7):

Таблиця 7. Частина державних дотацій у роздрібній ціні на основні продукти харчування, СРСР, 1989 рік, %

Продукт	Частина дотацій у роздрібній ціні
Хліб	20
Яловичина	74
Свинина	60
Баранина	79
Птах	36
Молоко	61
Олія	72
Сир	48
Цукор	14

Джерело: Стратегия реформ в продовольственном и аграрном секторах экономики бывшего СССР. Вашингтон: Всемирный банк. 1993, Стр.253.

Для стимулювання виробництва в аграрному секторі одночасно з дотуванням роздрібних цін держава наращувала субсидії виробникам у виді диференційованих надбавок до цін, подвійних тарифів на сільськогосподарську техніку, знижених кредитних ставок і періодичних списань боргів, прямих бюджетних трансфертів. До кінця 1980-х рр. біля третини господарств підтримувалися державою в рамках політики гарантованої оплати праці, тому що фонд заробітної плати перевищував валовий дохід.

Короткий досвід діяльності новостворених структур управління АПК не зробив будь-якого позитивного впливу на стан речей у сільському господарстві. Але це вже відбувалося під час так званої “перебудови”, коли на залишалось часу для подальшого удосконалення управління в АПК.

На останньому етапі існування соціалістичної системи йшли постійні пошуки скорочення показників директивного планування АПК, підвищення економічної самостійності підприємств, удосконалювання механізмів міжгалузевої взаємодії партнерів по АПК. Особлива увага приділялася удосконалюванню діяльності нижчих ланок АПК – районних агропромислових об’єднань. Вчені та практики продовжували наполягати на необхідності розвитку господарського розрахунку і підряду в колгоспах і радгоспах, удосконалюванні мотиваційного механізму на принципово новій для того часу основі – довгострокової (більше одного року) оренді землі й інших засобів виробництва. При цьому орендарями поряд з великими бригадами могли виступати малі добровільно формовані виробничі колективи, а також і родини, що можна вважати першим кроком в напрямку розвитку фермерського руху.

На той час, в Україні існували 43 агропромислових комбінати, 30 агропромислових об’єднань, 48 агрофірм і 18 агроторгових об’єднань. До їх роботи були залучені понад 1700 колгоспів і радгоспів, близько 200 промислових підприємств, 500 торгових, обслуговуючих та інших організацій.

Остання спроба радикальної зміни в управлінні АПК була зроблена після березневого 1989 року Пленуму ЦК КПСР, на якому передбачалася ліквідація територіально-галузевої системи управління і проголошувалося розвиток інтеграційних процесів, розширення самостійності управління виробництвом, перехід підприємств та організацій на повний госпрозрахунок, розвиток кооперативних форм господарювання та орендних відносин. Постанова Ради Міністрів СРСР (квітень 1989 р.) “Про докорінну перебудову економічних відносин в агропромисловому комплексі країни” орієнтувала на перебудову механізму господарювання на наступних принципах:

- розвиток організацій орендаторів, орендних колективів, кооперативів, розглядання нових форм господарювання на селі та в переробної промисловості як рівних з існуючими формами (колгоспами, радгоспами та переробними підприємствами);
- рішучий перехід до оренди;
- комплексний розвиток сільськогосподарських та переробних підприємств за рахунок самоуправління та самофінансування;
- застосування ефективних форм оплати праці;
- перехід на принципово нові прямі зв'язки сільськогосподарських та переробних підприємств на основі взаємної економічної зацікавленості.

Слід підкреслити, поряд із цими радикальними змінами як і раніше передбачалося суміщення централізованого планово-економічного регулювання АПК із господарчою самостійністю сільськогосподарських та переробних підприємств. Здається, що останні рішення були суто політичними, тому що не були підкріплені відповідними розрахунками. Але часу для чергового експерименту історія вже не дала: через два роки соціалістична система радянського зразка перестала існувати.

Протягом двох останніх десятиліть існування СРСР показники радянського сільського господарства у порівнянні з розвинутими країнами виглядала таким чином: (Табл.8)

Таблиця 8. Основні показники стану сільського господарства СРСР

Країна	Врожайність зернових та зернобобових, ц/га		Середній удій від однієї корови, кг/рік	
	1970 р.	1985 р.	1970 р.	1985 р.
США	31,4	47,4	4423	5894
Англія	35,3	55	3929	4844
Угорщина	24,9	50,4	2252	4531
Фінляндія	23,9	29,1	3723	4966
СРСР	13,6	14,9	2110	2330

Таким чином, аграрна політика країни у період 70-80-х років минулого століття, побудована на значних фінансових ін'єкціях у сільське господарство при зберіганні старої ідеології та структур господарювання не сприяла рішення мабуть основної проблеми: відчуження селянина від землі. На відміну від сталінського періоду, коли сільське господарство було основним джерелом для здійснення індустріалізації, село 70-80-х років стало величезним споживачем коштів державного бюджету і лягло непід'ємним тягарем на суспільство.

Після розпаду Радянського Союзу почався новий етап осмислення подальших шляхів розвитку агропромислового комплексу в цілому та сільського господарства, зокрема.

РОЗДІЛ 8. АГРАРНА РЕФОРМА 1991- 2003 РОКІВ

Необхідність аграрних перетворень на шляху до ринкової економіки

У кінці 80-х, на початок 90-х років суспільство жило очікуваннями змін, у тому числі в сільськогосподарській галузі. Стало вочевидь, що подальше поліпшення стану аграрно-промислового комплексу у межах адміністративної системи управління, не має ніяких перспектив. Шість

десятиліть розвитку продемонстрували, з одного боку, достатню стійкість її внутрішньої структури, але з іншого боку, виявили дві її основні проблеми, рішення яких виявилось неможливим без зміни принципових основ системи державного сільського господарства.

Перша з цих проблем – брак економічних стимулів господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Найважливіший показник будь-якого виробництва – прибуток – не був ані стимулом ані критерієм ефективності в умовах управління галуззю, коли централізовано задаються обсяги і структура виробництва, ціни і канали реалізації, межі фондів споживання. Другою проблемою була відсутність діючого механізму мотивації праці усередині господарств. Безперечно, що почасти ця проблема була обумовлена недоліком стимулюючого механізму для підприємств в цілому. Таким чином, трансформування аграрної галузі, в якій вироблялося понад 20% валового суспільного продукту та зайнято майже чверть усіх працівників, виявлялося неминучим.

Протягом останнього періоду існування СРСР, наприкінці 80-х років, більшість економістів вважала, що основними причинами всіх безлад у сільському господарстві є монопольна державна власність на землю й основні засоби виробництва та централізоване управління всіма ланками сільськогосподарського виробництва, що природно властиві соціалістичній економіці. Тому вітчизняні прибічники радикальних аграрних реформ були впевнені, що найважливішим завданням вищого законодавчого органу влади є створення законодавчої бази, яка б забезпечувала перехід до ринкової економіки шляхом роздержавлення й приватизації.

На відміну від попередніх спроб реформування сільського господарства протягом часу, який розглядається в цій роботі, ці зміни починалися в умовах відсутності будь-якої науково-обґрунтованої концепції такого переходу. Більш того, світова практика не мала аналогів та досвіду реформування сільського господарства у напрямку кардинальних змін прав власності на виробничі ресурси та результати праці на користь приватного

володаря. Однак часу для розробки цієї концепції вже не вистачало, рекомендації щодо урядових заходів трансформації соціально-економічних відносин на селі розроблялися, так би мовити, “на ходу”. Як зауважив радник Президента України П. Гайдуцький, наукові дослідження аграрних реформ почалися з вивчення власного та світового досвіду тільки в 1988 році.

Основні етапи аграрної реформи в Україні

Початковий етап запровадження аграрної реформи почався 18 грудня 1990 року в сесійному залі Верховної Ради, коли депутати, будучи захопленими від почуттів політичної свободи та настроєними на негайне здобуття незалежності України, прийняли Постанову “Про земельну реформу”. Ґрунтуючись здебільшого на емоціях, депутати були єдині в бажанні перетворення АПК у високоефективний сектор економіки країни, соціального розвитку села. Однак одразу ж виявилось, що погляди щодо напрямків досягнення цієї мети суттєво розбігаються між прибічниками радикальних реформ та представниками аграрного лобі, здебільшого керівниками КСП, які заважали їм, приховуючи власні інтереси не віддавати економічну владу. Саме ці розбіжності стали перешкодою на шляху швидкого трансформування аграрного сектору. Суперечки між “реформаторами” та “консерваторами” відбувалися в умовах системної кризи всього суспільного ладу, в першу чергу, ідеології, занепаду виробництва, в умовах відсутності всеохоплюючої науково-обґрунтованої концепції перехідного періоду народного господарства, зокрема, аграрної галузі, до ринкової економіки.

Вже по ходу подій за участю ведучих учених, у першу чергу, інституту аграрної економіки НАН України, було розроблено загальне уявлення щодо послідовності заходів ринкових перетворень: роздержавлення земель і передача їх у власність недержавним сільськогосподарським підприємствам і організаціям, проведення грошової оцінки сільськогосподарських земель,

поділ земель колективної власності на земельні частки (паї), видача громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай).

Відповідно до цих поглядів почалося реформування вітчизняного законодавства. Верховна Рада спромоглася прийняти 30 січня 1992 року надзвичайно важливий Закон України “Про форми власності на землю”, де поряд із державною власністю запроваджувалися колективна та приватна власність, які визнавалися рівними. Через півтора місяці, 13 березня 1992 року Верховна Рада прийняла новий Земельний Кодекс, яким створювалися умови для раціонального використання та охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм аграрного виробництва. Земельний Кодекс визначав розпорядження землею сільських, селищних, міських та районних рад. Важливими нормами цього Кодексу були надання державою права передавати землі у колективну чи приватну власність або в постійне чи тимчасове користування на умовах оренди. Новий Земельний Кодекс містив процедуру та перелік державних актів на право приватної або колективної власності на землю, а також державний акт на право користування землею й договір оренди землі. Крім того, Кодекс встановлював порядок вилучення, викупу землі. Одночасно з прийняттям Земельного Кодексу було прийнято Постанову “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі”, якою передбачалося, що роздержавлення та приватизація земель сільськогосподарських підприємств та організацій проводяться відповідно до проектів, які розробляються керівництвом цих підприємств та організацій за участі експертів та державних землепорядних організацій, схвалюються трудовими колективами й затверджуються за поданням сільської (селищної) ради районною (міською) радою. У тому ж 1992 році Верховна Рада прийняла Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, роком пізніше Закон України “Про селянське (фермерське) господарство”.

Однак роздержавлення землі відбувалася дуже повільно, Протягом майже чотирьох років в колективну власність було передано лише 15% від загальної

кількості об'єктів, які мали на це право. Складність проблеми, протидія певних політичних сил, обережність при прийнятті таких доленосних рішень обумовили повільний розвиток подій. З таких обставин Президент України був вимушений впливати на хід земельної реформи своїми Указами. Перший такий Указ був прийнятий 10 листопада 1994 року “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. У цьому указі було закладено головний принцип: земля має належати тим, хто її обробляє. Земельну частку було запропоновано обчислювати з розрахунку на членів колективного сільськогосподарського підприємства (КСП), а не на всіх жителів села. На добровільних засадах було рекомендовано передати безкоштовно землі в колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам з подальшим реформуванням шляхом поділу їх на земельні частки (паї) між членами колективів без виділення в натурі. Встановлено, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави. Ще через рік, у березні 1995 року, після тривалих дискусій на різних рівнях Державний комітет України по земельних ресурсах затвердив “Тимчасовий порядок проведення робіт по видачі державних актів колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, акціонерним товариствам, у тому числі на створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, на право колективної власності на землю”. Під потужним адміністративним тиском протягом одного року вся земля була передана у колективну власність із видачею державних актів на право колективної власності на землі. Таким чином було здійснено перший етап приватизації – роздержавлення земель.

Реалізуючи основні положення Указу, було здійснено паювання земель колективної власності. У власність недержавним сільськогосподарським підприємствам було передано безкоштовно 29,5 мільйона гектарів, що становив 49% земельного фонду країни. Члени КСП отримали сертифікати,

власники яких стали 6,4 мільйона громадян на загальну площу 26,5 мільйона гектарів. Середній розмір земельного паю становив 4,2 гектарів.

З метою визначення процедури поділу на земельні частки Президент України в серпні 1995 року видав Указ "Про порядок розпаювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям". Наступним кроком аграрної реформи було реформування сільськогосподарських підприємств. Передбачалося, що селянин, який має право розпорядження своєю земельною часткою, повинен обрати ту чи іншу організаційно-правову структуру для участі в господарюванні. Цей крок переслідував вирішення задачі подальшого перерозподілу землі в бік ефективного володаря шляхом здачі частки землі в оренду, успадкування, купівлю-продаж права на земельну частку (пай), здійснення заставних операцій тощо. З метою забезпечення розвитку орендування земельних часток в 1996 році був прийнятий Закон України "Про оренду землі", дія якого сприяла виходу значної частини членів КСП з цих "перехідних" підприємств. Селяни одержували державний акт на право приватної власності на землю, потім, як правило, передавали свої земельні ділянки в оренду тим підприємствам, з яких вийшли. Однак це не сприяло вирішенню головного завдання – появи ефективного господаря, про що свідчив подальший занепад аграрної галузі.

Тоді, внаслідок неспроможності Верховної Ради знайти компроміс між різними політичними силами у виборі шляхів розвитку аграрної галузі, Президент України в грудні 1999 року знов перейшов на втручання в процес реформування АПК шляхом запровадження Указу "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки". Згідно цього Указу передбачалося перетворення КСП за бажанням селян у чотири види структур ринкового типу: фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, господарчі товариства і приватні підприємства. Діяльність цих структур ґрунтувалася на цілісних земельних і майнових комплексах колишніх КСП шляхом оренди земельних і майнових

паїв у селян. Цим Указом встановлено, що при реформуванні КСП в вищевказані структури, а також під час укладення договорів оренди земельних часток (паїв) слід передбачати, що сертифікати на право на земельну частку (пай) є правовстановлюючим документом, що засвідчує право володіння, користування та розпорядження зазначеною часткою. При цьому Указ запроваджував обов'язковість укладання орендних договорів і своєчасної виплати орендодавцям орендної плати в натуральній або грошовій формі у розмірі не менш одного відсотка визначеної вартості орендованої частки.

Виконання норм цього Указу було забезпечено суто адміністративними методами через обласні державні адміністрації. На базі колишніх 11,2 тисяч колективних та інших недержавних сільськогосподарських підприємств створено 18,6 тисяч агро формувань ринкового типу, які побудовані на приватній власності на землю й майно, орендних відносинах і колективних форм формах організації виробництва. Близько 2,5 мільйонів селян отримали державні акти на право приватної власності на землю. Понад 5,4 мільйонів селян здавали свої земельні та майнові паї в оренду. Відбулися також кардинальні зміни в землекористуванні: нові аграрні формування використовують 67,3% сільськогосподарських угідь, особисті господарства – 25%, фермерські господарства – 7,2% .

У період 2000-2001 роки основні показники становища сільськогосподарської галузі значно покращились: темпи зростання обсягів виробництва валової продукції становили в середньому 10%, в 2001 році в Україні зібрано найвищий за останні роки врожай – 40 мільйонів тонн, виробництво цукрових буряків збільшилося в 1,7 рази. Уряд пов'язував ці досягнення із впровадженням в дію норм грудневого 1999 року Указу Президента.

Наступні кроки подальшого запровадження аграрної реформи були також передбачені Указами Президента України, які були спрямовані на формування прозорого ринкового середовища та розвитку інфраструктури

аграрного ринку, запровадження біржової торгівлі, врегулювання майнових відносин, удосконалення земельної реформи. Найважливішою подією в сфері аграрних перетворень можна вважати прийняття в 2002 році нового тексту Земельного кодексу України,

Прийняття нового Земельного кодексу

Нова редакція Земельного Кодексу України був прийнятий Верховною Радою у жовтні 2001 року. В його розробці брали участь переважно чиновники Держкомзему, його обговорення у широкому колі фахівців не було організовано. Як відмічає доктор юридичних наук Н. Тітова: *“Слід було б заздалегідь організувати широкопредставницьку робочу групу спеціалістів з числа народних депутатів, науковців, практиків, які б спочатку розробили концепцію Земельного кодексу України, його систему та структуру ; згодом назві та послідовність розділів і, нарешті, їх змістове наповнення. Все це мало би базуватися на попередньому ретельному вивченні відповідної наукової та науково-практичної юридичної літератури українських та інших авторів”*.

Розглянемо більш ретельно основні положення Земельного Кодексу. Законодавець увів поняття *земельних відносин*, під якими він розуміє суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них. Крім того до цих об'єктів законодавець відносить і земельні частки (паї).

Згідно статті 5 ЗКУ основними принципами земельного законодавства є забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, забезпечення раціонального використання та охорони земель, забезпечення гарантій прав на землю. До земель сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення

сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури або призначені для цих цілей.

Щодо власників та користувачів землі законодавець визнав, що землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування в першу чергу громадянам - для ведення селянського господарства у будь-якому вигляді, а також сільськогосподарським підприємствам - для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Народні депутати особливо ввели норму, яка нормативно забороняє передачу у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам.

Окремий розділ ЗКУ присвячений розкриттю права власності на землю, під яким розуміється право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Законодавець визнав, що земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Земельна ділянка згідно ЗКУ є частиною земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Суб'єктами права власності на землю є:

- а) громадяни та юридичні особи - на землі приватної власності;
- б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності;
- в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.

У цьому розділі законодавець докладно визначає право власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави, іноземних держав, вводить та визначає поняття спільної власності на землю, а також права та обов'язки власників земельних ділянок. В Земельному

Кодексі України визначено право користування землею, а також право оренди земельної ділянки.

Відображаючи ринкові відносини між економічними суб'єктами, в Земельному Кодексі вводяться такі ринок ви поняття як право земельного сервітуту, тобто право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою. Мається на увазі право проходу та проїзду на велосипеді, право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху, в) право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій.

З метою забезпечення зберігання національних земельних ресурсів Земельний Кодекс обмежує коло покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Стаття 130 ЗКУ пред'являє наступні вимоги до покупців земельних ділянок: фізичні особи повинні мати сільськогосподарську освіту або досвід роботи у сільському господарстві чи займатися веденням товарного сільськогосподарського виробництва, а юридичні особи України повинні мати установчі документи, які передбачають ведення сільськогосподарського виробництва.

Обмежуючи можливості використання землі не за цільовим призначенням або з порушенням екологічних вимог, а також внаслідок систематичної несплати земельного податку або орендної плати Земельний Кодекс передбачає вплив держави шляхом припинення прав на землю. Законодавець передбачив також можливість конфіскації земельних ділянок, але виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Одночасно ЗКУ передбачає захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки шляхом застосування певних способів, серед яких основними є визнання прав, визнання угоди недійсною, визнання недійсними

рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, відшкодування заподіяних збитків.

Поряд з захистом прав власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок тих чи інших подій, серед яких законодавець передбачив вилучення (викуп) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісгосподарським виробництвом, встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок, недержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Як можна бачити, законодавець декларував землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави, підкресливши, що використання власності на землю не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Внаслідок цього отримала перевагу перед цивільно- правовою концепцією земельно-правова концепція регулювання земельних відносин.

До інших переваг ЗКУ можна віднести наступні:

- закріплення інституту приватної земельної власності; уточнення форм власності на землю.
- визначення пріоритетності правового режиму земель сільськогосподарського призначення.
- запровадження ряду нових правових інститутів: земельного сервітуту, обмеження прав на землю, гарантій прав на землю, консервації земель, моніторингу земель, економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель тощо.

В той же час складається враження, що розробники Земельного Кодексу, ставши на шлях ретельного ставлення до земельно-правових норм, не достатньо виписали норми земельних прав громадян України. Представляється, що автори цього кодексу не знайомі із сучасними напрямками економічної теорії прав власності, яка розглядає не лише

специфікації “володіти, користуватися, розпоряджатися”, а ще й декілька інших.

Викликає подив, що автори ЗКУ надзвичайно розширили функції центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів, привласнивши функції Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Мається на увазі право “розроблення економічного і правового механізму регулювання земельних відносин”, “здійснення міжнародного співробітництва у галузі земельних відносин”. Нарешті слід відмітити відсутність розділу термінологічного апарату, що вкрай необхідно внаслідок з врахування різного тлумачення економічних понять, які зустрічаються у економічній та юридичній науково-практичній літературі. Взагалі можна зробити висновок, що Земельний Кодекс перетерпить ще багато змін, особливо коли він почне запроваджуватися у життя.

Дискусії щодо змісту та наслідків аграрної реформи

Однак на шляху наповнення ідеології законодавчих актів, указів Президента реальними діями виникли певні труднощі, які мають під собою підґрунтя, викликане суперечливістю процесу та неоднозначністю оцінок результатів реформування, різного бачення цілей та методів його подальшого розвитку.

Дійсно, дуже важко давати оцінку процесу реформування аграрної галузі в Україні, тому що він далеко не закінчений. Здається, що на цьому етапі можливо тільки представити думки вчених та політиків щодо причин повільності аграрних перетворень на шляху до соціально-ринкової економіки.

Слід підкреслити, що ці перші етапи аграрної реформи відбувалися на фоні загальної кризи у суспільстві, різкого падіння купівельного попиту населення, незваженої та несправедливої цінової політики щодо аграрної сфери. В початковий період трансформації економіки неприйняття більшою частиною українського суспільства радикальних змін у сфері аграрних

відносин та недосконалість макроекономічної політики щодо цієї галузі народного господарства привели до несподіваних результатів. Погіршення фінансового ринку привело до запровадження бартерних операцій, які остаточно підірвали фінансовий підмурівок сільськогосподарських формувань, сприяла поширенню тіньових схем, корупційних зловживань.

Мабуть найважливішою особливістю і проблемою української аграрної сфери є її місце в національній економіці. Зараз у сільському господарстві, частка якого у ВВП складає біля 17%, зайнято приблизно 20% працездатного населення, в той час коли в європейських країнах частка ВВП дуже незначна (3-5%), а кількість зайнятих у цієї сфері – 3-5% населення. Зрозуміло, що така різниця у значенні для національної економіки суттєво погіршує можливості держави щодо протекціонізму цієї галузі.

Цілий ряд вчених та політиків, аналізуючи стан агропромислового комплексу країни, і, зокрема, сільського господарства, вказує на ті чи інші помилки та промахи уряду. По-перше, вони вважають, що основу аграрної політики повинно складати формування стійких, передбачуваних цін. Відомо, що єдиним ринковим інструментом здійснення цього механізму є біржі. Між іншим, Президент України на щорічних нарадах вважає теж саме, але практика свідчить, що існуючи біржі не виконують своїх ринкових обов'язків, а абсолютна більшість операцій на аграрних ринках відбувається “у тіні”. Функціонування повноцінної біржі має за мету пряме формування цін на зерно, а також непрямий вплив на вартість інших продуктів сільського господарства.

Другою важливою складовою аграрної політики є усунення диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Наприклад, В. М. Пинзеник вважав за доцільне дотувати продукцію селян, тобто надавати адресну допомогу. Це, на його думку, дозволить покращити стан інших секторів економіки, переключаючи туди споживчий попит.

Інші фахівці вважають, що державну підтримку потрібно переорієнтувати у напрямку дотування джерел зростання аграрно-промислового комплексу. Сьогодні не можна розглядати окремо сільське господарство без зв'язку з переробною промисловістю. Відомо, що сільськогосподарська сировина не менш ніж на 90% піддається промисловій переробці. Частка чистої продукції сільського господарства не перевищує 10—15% вартості кінцевого продовольства, тобто основна його вартість створюється в переробній галузі. Ця тенденція спостерігається у більшості розвинутих країн світу. Таким чином дотування повинно здійснюватись у сферу переробки сільськогосподарської продукції. Держава може одержати набагато більшу фінансову вигоду від розвитку переробних підприємств, адже саме вони формують основну додану вартість сільгосппродукції.

Інші фахівці вважають, що основні недоліки та низка ефективність сучасної аграрної політики викликані впливом так називаного “аграрного лобі”, тобто представників сільськогосподарських підприємств, які відстоюють свої інтереси у Парламенті та в уряді. Вони наполягають на збільшенні дотацій, інвестування в сільське господарство. “Аграрні лобісти” наполягають на тому, що в основі аграрної політики повинен бути захист сільського господарства з боку держави, особливо із врахування майбутнього вступу до СОТ. Така політика, думається, може привести і приводить тільки до свідомого прагнення до неефективності господарств у розрахунку на доволі зручну стратегію очікування списання податкової заборгованості, отримання дотацій, взагалі вести господарство, розраховуючи на державну підтримку.

Дослідники звертають увагу також на інші потенційні джерела зростання продуктивності АПК – створення системи ринкової інформації, необхідність ефективної кадрової політики, впровадження методів сучасного менеджменту. Таким чином, мова йде про створення ефективних ринкових інструментів впливу на стан аграрно-промислового комплексу.

Відомо, що багато вчених та політиків розглядають сучасні аграрні перетворення основним чинником занепаду сільського господарства, особливо після вкрай неврожайного 2003 року. Іншу думку відстоюють ті, хто був у фарватері урядових програм аграрних реформ.

Один з них, радник Президента Павло Гайдуцький наполягає на іншому. Він вважає, що занепад виробництва аграрної галузі був обумовлений ринковою трансформацією економіки і ринково орієнтованими структурними змінами в галузях всього народного господарства. Крім того, П. Гайдуцький вказує на те, що найбільший спад сільськогосподарського виробництва приходить на 90-і роки. У 1999 році (у порівнянні з 1989-м) рівень сільськогосподарського виробництва складав 57%. Але певні конкретні кроки реформи почалися лише в 2000 році. І вже до 2002 року зростання сільськогосподарського виробництва в порівнянні з 1999 роком складав 122%. Поряд з цим, на його думку, у багатьох галузях економіки України в 90-х роках виробництво скоротилося в кілька разів, в той час коли глобальних реформ не відбувалося.

Але найважливішим, на думку дослідника, є правильність концепції земельної реформи для України і для інших постсоціалістичних країн.. Суть концепції - приватизація землі і майна державних і колективних підприємств зі збереженням цілісності їх земельних і майнових комплексів, організаційної, економічної і соціальної інфраструктури. Досвіду в здійсненні такої приватизації не вистачало в перші роки аграрних перетворень. Але такий досвід був накопичений у світовій практиці, саме він, стверджує П. Гайдуцький, був покладений в основу наукової концепції української моделі земельної й аграрної реформи. Але, у процесі законодавчого обговорення і під впливом постсоціалістичної ментальності в неї були внесені істотні корективи, які суттєво спотворили первісні замисли.

Відкидає П. Гайдуцький і обвинувачення щодо поспішності, непередуманості і необґрунтованості реформ. Він вважає, що навпаки здійснення земельної реформи всіляко затягувалася і продовжує

затягуватися. Він нагадує, що підготовка і прийняття рішень по столипінській реформі почалися в 1896 році, а в 1906 році реформа вже йшла на повний хід. В Україні перші фермерські господарства були створені ще в 1988 році, і цей процес "тягнеться" і дотепер.

Разом з тим він вказує на те, що історично справедлива і науково обґрунтована концепція приватизації під впливом постсоціалістичної ментальності значною мірою втратила ринкове і придбала про соціалістичний зміст. Ринкова ідея приватизації, як способу придбання (купівлі) об'єкта власності суб'єктом підприємництва, на законодавчому рівні трансформувалася в сертифікатну приватизацію. Класична ринкова модель приватизації землі означає продаж державою землі суб'єктам господарювання. Однак ця норма не сприймалася постсоціалістичної ментальністю. Максимум, чого можна було домогтися, - распаювання земель колективних підприємств нарівно. Сертифікатна приватизація майна породила проблеми чорного вторинного ринку приватизаційних сертифікатів і акцій підприємств. Распаювання землі колективних сільськогосподарських підприємств обумовило необхідність суцільної оренди землі як способу збереження цілісності земельних масивів колишніх КСП новими господарськими структурами. Крім того, з'явилася проблема обміну земельних паїв і їхнього вилучення з земельних масивів.

Відводячи обвинувачення щодо руйнування великих сільськогосподарських підприємств, П. Гайдуцький звертається до більш ретельного аналізу останніх років перед розпадом СРСР і наполягає, що зникнення великих господарств почалося з інших чинників. Варто привести його міркування цілиною.

“За роки ринкової трансформації економіки відбувся корінний перерозподіл сільськогосподарського виробництва між двома основними формами господарювання - великими підприємствами і селянськими господарствами. Якщо в 1990 році частина великих підприємств у сільськогосподарському виробництві складала 72 відсотка, то за 10 років (у

2000-ом) вона знизилася до 38 відсотків. На перший погляд, складається враження, що цей наслідок реформування. Але заглиблений аналіз свідчить, що це далеко не так.

Справа в тім, що, починаючи з 60-х м. у колишньому СРСР почалося штучне укрупнення колгоспів. При цьому посилялися на економічний закон про забезпечення відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил. Однак суть цього закону трактувалася суб'єктивно. Унаслідок чого були допущені серйозні перегини. Середній рівень сільськогосподарських підприємств в Україні в 60 - 80-х роках у 10 разів перевищував середній рівень ферм у США й у 30-50 разів - ферм у країнах Європейського Союзу. Тим часом рівень розвитку продуктивних сил у галузі в США і Європі, навпаки, був у 3-4 рази вище, ніж на полях колишнього СРСР. Надмірне укрупнення колгоспів стало очевидно ще в 80-х роках. Уже тоді почалися їхні дроблення і збільшення кількості (майже на 3 тисячі). Цей процес тривав протягом 80 - 90-х років. Це незаперечний історичний факт.

Окремі виробництва були монополізовані і зосереджені винятково у великих підприємствах (виробництво зерна, технічні культури, конярство і т.п.). Соціалізація області штучно підтримувалася адміністративними і правовими заходами. Селянам заборонялося тримати в особистих господарствах двох корів, двох свиноматок, коней, мати більше 0,25 га землі і сільськогосподарський реманент і т.п.. Тому з перших кроків демократизації і лібералізації економіки рівень соціалізації аграрного сектора різко упав. Наприклад, ще в 1989 - 1990-х роках, до прийняття перших рішень по земельної реформи, розпалася більшість колгоспів у гірських районах Карпат (біля ста господарств). Такі факти, але в менших масштабах, мали місце в поліських і степових районах.

Разом з тим залишався сектор селянських господарств, що завжди конкурували з великими підприємствами, особливо в областях овочівництва, садівництва, виробництва молока тощо. З лібералізацією економіки конкуренція різко загострилася. Селянські господарства задіяли значні

резерви: дешева власна робоча сила, дешеві присадибні приміщення і двір, раціональні витрати енергоносіїв, використання місцевих добрив і кормів. Собівартість багатьох видів продукції в селянських господарствах постійно в 1,5-2 рази нижче, ніж у великих підприємствах, з енергоємними технологічними операціями, розрахованими на дешеві енергоносії.

Як наслідок виробництво багатьох трудомістких культур перекочувало до селянських господарств. Картопля, овочі, фрукти, ягоди - майже на 90 відсотків, молоко, м'ясо, яйця - на 70 відсотків, зерно і цукровий буряк - майже на третину. Усе це відбулося ще до 2000 року, тобто до радикального реформування великих сільськогосподарських підприємств. Після їхнього реформування, навпаки, виробництво у великих підприємствах за 2001 - 2002 року (проти 2000 р.) зросло на 24 відсотка, а в селянських господарствах - тільки на 8,7 відсотка. Частка великих підприємств у структурі сільськогосподарського виробництва виросла з 38 відсотків у 2000 до 41 відсотка - у 2002 році.

Отже, реальне реформування великих сільськогосподарських підприємств, навпаки, зупинило процес їхньої девальвації в структурі виробництва. Реформа відкрила нові ринкові можливості безінвестиційної концентрації виробництва на основі оренди земельних і майнових паїв. Разом з тим зросли можливості й інвестиційної концентрації великих підприємств шляхом залучення вітчизняного й іноземного капіталу по промисловості і фінансовому секторі. Зросли обсяги залучення інвестицій, кредитів і т.п.. У 2002 році сільськогосподарськими підприємствами було притягнуто кредитів у 10 разів більше, ніж у 2000.

Варто звернути увагу і на такий незвичайний факт. Перші нормативно-правові акти з питань земельної реформи (1990 - 1992 року) прямо чи посередньо, але сприяли скороченню землеволодіння колгоспів і радгоспів (наділи індивідуальних земельних ділянок громадянам, фермерам, резервування і т.п.) і розширенню землеволодіння селян. Разом з тим усі укази Президента України були спрямовані на збереження цілісності

земельних ділянок колишніх КСП у процесі їхнього перетворення на приватні структури ринкового типу. Змінювався лише механізм забезпечення цілісності цих земельних ділянок: замість єдиного акта на право користування землею (соціалістичний варіант) - упроваджені договори оренди земельних паїв підприємствами в селян (класичний ринковий підхід, що застосовується у всіх ринкових країнах)».

На завершення попереднього аналізу процесу реформування аграрної сфери слід ще раз підкреслити, що перетворення далеко не скінчилися. Немає сумніву, що новий етап подій почнеться з 1 січня 2005 року, коли будуть введені в дію норми Земельного Кодексу, який запровадив продаж земельних ділянок. Не менш важливим для долі українського селянства і для сільськогосподарського виробництва буде майбутній вступ України до Світової організації торгівлі. Але це вже тема інших досліджень.

ВИСНОВКИ

1.1. Порівняльний аналіз минулих аграрних реформ

Оглянувши аграрні реформи в Україні за більш ніж півтори століття, можна зробити спробу виявлення загальних рис та окремих особливостей їх проведення. По перше, помітимо, що аграрні відносини, які виникають у процесі господарювання в цій сфері, відбуваються під впливом трьох сторін: *землевласника, землекористувача та владних структур*. Як було запропоновано вище, розглядатиме еволюційні зміни, реформи та революційні перетворення під кутом зору наступних питань:

1. критика дореформених аграрних відносин та визначення основної мети майбутньої реформи;
2. основні соціальні групи, які брали участь у розробці нового аграрного законодавства;
3. аналіз альтернативних пропозицій, які виносилися під час обговорювання проектів законодавчих актів;
4. соціально-економічний зміст остаточного варіанту законодавчих актів щодо реформування аграрних відносин;
5. рушійні сили реалізації механізмів реформування аграрних відносин, тобто, хто був виконавцем прийнятих законодавчих актів: державні органи влади чи органи місцевого самоврядування;
6. хід впровадження механізму аграрних перетворень та реакція учасників аграрних відносин на зміст реформи та дії владних структур, які її здійснювали;
7. результати аграрної реформи.

1. Критика дореформених аграрних відносин та визначення основної мети майбутньої реформи

Майже всім аграрним реформам та революційним перетворенням передувала критика земельних відносин, що існували. Причому це

відбувалося як у вигляді дискусій та суперечок на вищому рівні влади та великих землевласників, так й шляхом незадоволення селян, їх протидії впритул до масових повстань. Виключення з цього є лише сучасна реформа, коли до початку її дії, на фоні дуже яскравих виступів політичної та наукової еліти проти монополії держави на землю та монопольного присвоєння результатів праці селянська маса була практично байдужа до майбутніх перетворень. Це було викликано тим, що селяни протягом двох-трьох поколінь не відчували себе господарями на землі.

Політична мета, яку ставили перед собою ініціатори аграрних реформ на протязі періоду, що розглядається, радикально відрізнялися між собою. Складається враження, що політична та наукова еліта випробувала майже всі моделі взаємодії між власниками, користувачами та владою від надмірної централізації землеволодіння за радянські часи до майже повного невтручання в стан речей за часи неконтрольованої державною владою соціалізації землі відразу ж після Жовтневої революції.

2. Основні соціальні групи, які брали участь у розробці нового аграрного законодавства

Навіть простий огляд аграрних перетворень протягом півтори століття показує зростання кількості соціальних груп, які беруть участь у розробці нового аграрного законодавства. Якщо основні ідеї реформи 1861 року народжувалися “зверху” та обговорювалися великими землевласниками в губерніях, то починаючи з 1917 року, зміни відбувалися під впливом політичного ставлення до питання. Приблизно одночасно влада стала залучати до обговорення аграрних питань та розробки аграрної політики науковців.

Слід зауважити, що загальною рисою аграрних перетворень з цієї точки зору було перевага політики над економікою. Це відбувалося в період початку, розвитку та кінця радянської системи, та зараз, коли

реформатори намагалися сліпо копіювати західний досвід будування земельних відносин.

3. Аналіз альтернативних пропозицій, які виносилися під час обговорювання проектів законодавчих актів

Губернські комітети, які брали участь в обговоренні проекту земельної реформи, внесли багато пропозицій у вигляді альтернативних проектів. Частина проектів була проти будь-якого визволення, пропонуючи тільки міри поліпшення положення селян. Інша частина допускала визволення селян, але без викупу землі. Нарешті, треті наполягали на необхідності визволення селян із землею. Державна Рада протягом цілого місяця розглядала різні варіанти проекту, відстоюючи інтерес поміщиків і лише втручання імператора на стороні меншості прогресивних землевласників, які враховували інтереси селян, зробило свою справу на користь реформи. Під час революційних перетворень 1918-1934 років в обговоренні аграрної політики брали участь лише ліві партії, а згодом тільки більшовики. Суперечки між прибічниками продовження політики “воєнного комунізму” у межах колгоспного ладу та кооперативного руху спостерігалися лише в вузькому колі вищих партійних структурах та у партійній пресі. За час життя В.І. Леніна до дискусії були допущені наукові кадри, які надали два варіанта поглядів на розвиток села: кооперативний та державно-монополістичний.

За радянські часи дискусії щодо подальшого розвитку аграрної сфери відбувалися здебільшого між тими, хто намагався взяти вищу партій владу. Альтернативні пропозиції виникали лише в межах існуючого ідеологічного простору. Навіть думки не було про відхід від принципів монопольного володіння землею та результатами праці. Тільки в останні часи існування СРСР було поставлено питання щодо заохочення працівників сільського господарства до підвищення ефективності галузі на шляху впровадження частки ринкових механізмів. Варто помітити, що з кожним роком влада все більше зверталася до науковців з метою залучення до розробки партійно-державних документів з питань аграрного сектору.

4. Соціально-економічний зміст остаточного варіанту законодавчих актів щодо реформування аграрних відносин

В цілому соціально-економічний зміст остаточного варіанту аграрних реформ збігався з первісною задумкою. Слід зауважити, що у більшості реформ влада ставила за мету досягнення одного чи більше вузлових питань. Для реформи 1861 року це відміна кріпацького праву та створення фінансових умов викупу землі селянами. Для столипінської реформи – це стимулювання одноосібного селянського господарства при ослабленні общинного та латифундистського. Для періоду колективізації – це створення великих сільськогосподарських підприємств з метою підвищення товарності зерна та вдосконалення оподаткування. Соціально-економічний зміст останньої реформи 90-х років можна визначити як визнання рівноправними всі форми власності, включаючи приватну. Однак, на момент виходу книги ця реформа далеко не завершена і передчасно робити висновки щодо соціально-економічному змісту до її завершення.

5. Рушійні сили реалізації механізмів реформування аграрних відносин

На наш погляд це дуже важливе питання, тому що історія знає багато прикладів коли теоретично вірні рішення влади викривлялися політикою місцевих виконавчих органів. Здається, що всі реформи, що відбувалися в Україні, здійснювалися в умовах достатньо міцної вертикалі державної влади. Мабуть за виключенням часів Центральної Ради на чолі з М.С. Грушевським, коли державна влада практично не мала реальної можливості керувати процесом соціалізації землі.

Під час відміни кріпацького праву було створено цілісну систему управління щодо устрою сільського стану. Вищим органом був Головний комітет, на середньому рівні – Губернське присутствіє по селянським справам, членами якого були представники власної та земельної еліти. Але

на місцях реформа проводилася безпосередньо інститутом мирових посередників, головним завданням яких було документальне оформлення нових відносин між поміщиками та селянами. Крім того, вони здійснювали нагляд за сільським самоврядуванням та виконували певні судові функції. Нарешті було введено сільське самоврядування – сільські общини, які об'єднували господарські інтереси селян (спільні земельні угіддя, загальні зобов'язання перед паном та ін).

Під час столипінської реформи забезпечення здійснення аграрних перетворень відбувалося також державними структурами: губернськими та повітовими землевпорядкованими комісіями.

За перші роки влади більшовиків, під час політики “воєнного комунізму” комуністична влада ще не зробила сильну виконавчу вертикаль. Крім того, під впливом ідеї класової боротьби партія штучно сприяла виникненню протистояння на селі, перерозподіляючи землю за допомогою місцевих органів самоврядування – комітетів бідноти. Протягом кількох років була створена сильна вертикаль, в якій брали участь не тільки вище партійне-державне керівництво та самоврядні органи на нижчому рівні, але й силові структури.

Адміністративно-командна система, що була створена за часи панування І.В. Сталіна, була єдиною рушійною силою на протязі кількох десятиліть, впритул до революційних перетворень початку 90-х років. Виконавцями сучасних аграрних змін є регіональні та районні адміністрації, а конкретніше – управління сільського господарства, працівники якого здійснюють радикальні зміни адміністративно-командними методами.

6. Хід впровадження механізму аграрних перетворень

Загальним для аграрних реформ до 1933 року було наявність почуття селянина до себе як до реального або потенційного хазяїна земельної

ділянки та результатів праці на неї. Тому перехід прав власності на землю та на результати праці супроводжувався великою кількістю негараздів впритул до масових повстань та заворушень. Вони виникали під час силового впровадження жорстокого механізму насильства над селянським ладом життя, намагаючись досягти ідеологічні партійні цілі. Перехід від соціалізації землі до періоду “воєнного комунізму” відбувався на фоні запеклої боротьби між державою та селянством. Перехід від нової економічної політики до політики масової колективізації також супроводжувався незадоволенням селян та відкритим чи прихованим опором владним рішенням економічного характеру. Ціна селянської протидії владі була занадто високою – кілька мільйонів людського життя.

Загальною рисою аграрних реформ в Російській імперії було надання землевласникам можливості вибору з кількох варіантів поводження, одночасно намагаючись створити відповідну фінансову інфраструктуру, яка б допомогла селянину діяти у напрямку, бажаному державі. Навпаки, Радянська влада тільки на перших етапах свого існування дозволяла селянину обирати форму господарювання на землі. Але, пізніше, під час масової колективізації вибір селянину був дуже обмежений: або до колгоспу, або до в'язниці чи заслання.

Протягом майже 70 років після завершення колективізації почуття господаря було частково втрачено, внаслідок чого ставлення селян до реформи 90-х років є достатньо байдужим. Природним явищем реакції селян на цю реформу було підвищення ролі особистих господарств, які стали стабілізуючим фактором, що стримував падіння виробництва і зростання безробіття.

Найважливішою технологічною відмінністю реформи 1861 року було ретельне ставлення до перерозподілу землі з врахування місцевих особливостей як природного так і соціально-економічного становища. Можна сказати, що автори цієї реформи зробили перший але ще дуже

недосконалий крок у напрямку ставлення до землі як до соціоекономічної системи, що має свої особливості. Варто відмітити, що подальші реформи, включаючи сьогоденню, на жаль, не застосовували такий підхід, підходячи на першому етапі реформування аграрно-промислового комплексу без врахування особливостей регіонів та їх соціально-економічних особливостей.

7. Результати аграрних реформ

Аграрні реформи в Російській імперії залишилися незавершеними. Особливо це стосується столипінської реформи, яка була розрахована щонайменш на чверть століття. Але вже після одинадцяти років після початку вона була практично припинила своє існування. Більш того, в обох реформах обидві сторони залишилися незадоволеними її ходом та результатами.

В той же час слід зауважити, що ці реформи позитивно вплинули на соціально-економічне становище держави, щоправда, породжуючи нові проблеми. Особливо це торкається реформи 1861 року, коли її проведення викликало швидке зростання капіталістичних відносин, в першу чергу, в промисловості, появу ринку праці, розвиток в українських губерніях вугільної та металургійної галузей народного господарства. Одночасно концентрація виробництва сприяла зростанню протиріч між працею та капіталом, що, в кінцевому рахунку, призвели до соціальної революції.

Результатами аграрних перетворень за радянські часи є перехід до державної монополії на володіння землею та результати праці на неї. Можна вважати, що сталінська реформа є першою реформою, яка досягла свого логічного завершення — створення адміністративно-командної системи управління сільським господарством. Але, при цьому вона не вирішила своїх історичних завдань, тобто виявилася неспроможною забезпечити продовольчу безпеку країни та цивілізований рівень споживання громадян.

Слід особливо зауважити, що загальним явищем щодо аграрних реформ в Україні, яка входила до складу Російської імперії, є їх запізнення в часі проведення та протидія з боку реальних землевласників та частково виконавчій владі позитивним перетворенням. Господарчі, владні та політичні еліти, що мали суттєві переваги у попередньої системі господарювання на землі виявлялися консерваторами, які заради зберігання цих переваг готові відстоювати свої позиції, навіть, за рахунок загального погіршення соціально-економічної ситуації в країні.

1.2. Оцінка сучасного етапу ринкових перетворень

Розглянемо революційні перетворення в аграрному секторі на початок 90-х років в Україні з тих же позицій. По-перше, вже за кілька років до декларування незалежності України аграрні відносини, які існували у Радянському Союзі, зазнали яскраву критику з боку якісної преси. Тодішня громадська думка формувалася переважно зусиллями реформаторів, “володарів дум” та пресою, які переконали суспільство в **безальтернативності реформування агропромислового комплексу** країни шляхом роздержавлення та приватизації землі та майна, шляхом створення ефективного приватного господаря на землі. Таким чином, на початок 90-х років в суспільстві практично не було альтернативних варіантів напрямку реформ.

Одночасно науковці-аграрники сформулювали основну мету реформування АПК: **впровадження ринкових відносин в аграрному секторі шляхом надання переваги приватної власності на землю й на майно**. При цьому вони, спираючись на світової досвід, вказували, що успішність аграрних перетворень можлива тільки за умови створення відповідної ринкової інфраструктури.

Романтичній настрій, який панував в суспільстві відносно покращення ситуації на селі, швидко змінився на протилежне. Тільки коли стало

очевидним, що спроби реформування на селі не відбуваються належним чином, у Верховній Раді, на різних нарадах та у пресі почалися гострі дискусії. Але в основному критика торкалася результатів аграрних перетворень, які призвели до несподіваному занепаду в аграрній сфері. Крім того, ліві сили наполягали на забороні продажу земельних ділянок, а опозиція звертала увагу громадськості на можливість продажу землі іноземним громадянам. Варто підкреслити ще раз, що ці суперечки та дискусії відбувалися в умовах відсутності загальної концепції аграрних перетворень в країні. Навіть в партійних програмах різних партій аграрне питання було представлено в дуже обмеженому вигляді. Внаслідок цього, на відміну від попередніх реформ перший етап сучасної реформи відбувався в умовах чітко визначеної державної волі.

Соціально-економічний зміст остаточного варіанту законодавчих актів щодо реформування аграрних відносин полягав у створенні приватного власника на землі, якому надається право вибору форми господарювання. Мається на увазі, в першу чергу, укази Президента щодо прискорення реформи та новий Земельний кодекс.

Щодо **рушійних сил реалізації механізмів реформування** аграрних відносин, виконавцем прийнятих законодавчих актів були облдержадміністрації в особі управлінь сільського господарства та райдержадміністрації. Але, на відміну від попередніх реформ держава суттєво послабила свої позиції в управлінні земельними ресурсами, що ускладнило будь-які централізовані дії, що зв'язані зі впорядкуванням земельного фонду країни та проведення природоохоронних програм внутрішнього та міжнародного рівнів.

В основі **механізму аграрних перетворень** були покладені старі адміністративно-командні методи, якими користувалися керівники адміністрацій та чиновники управлінь сільського господарства. Роздержавлення та приватизація в сільському господарстві відбувалися практично за такими ж владними вказівками та звітністю перед

центральною владою, як і в період колективізації, але за умови відсутності тиску з боку партійної влади та силових структур. Одночасно виявилася відсутність підготовлених управлінських та наукових кадрів для керівництва процесом реформування. Внаслідок цього почався період спроб та помилок, імпульсивних дій, “ручного управління”, всеукраїнських нарад, які проходили за сценарієм “номенклатурних партгоспактивів”. Після рішучого указу Президента щодо прискорення реформування наприкінці 1999 року держава продемонструвала нездатність глибокого аналізу процесів, які почалися відбуватися в АПК.

Щодо **реакції учасників аграрних відносин** на зміст реформи та її проведення, можна стверджувати, що, у всякому випадку на першому етапі, жодна сторона земельних відносин не була зацікавлена в її здійсненні. В той же час, внаслідок відсутності концепції реформування, прозорості державної агрополітики, відсутності достатніх обігових коштів, сільськогосподарські підприємства почали працювати здебільшого “у тіні”. Одночасно почався процес використання сільськогосподарських земель з метою швидкого отримання прибутку за рахунок вирощування соняшника, який суттєво погіршив якості ґрунтів.

Щодо **результатів сучасної аграрної реформи**, ще передчасно робити кінцеві висновки, тому, що вона далеко не закінчилася. Попереду найважливіший етап – зняття мораторію з 1 січня 2005 року на продаж-купівлю землі. Однак більш ніж десятирічний досвід аграрних перетворень в умовах складної структурної кризи усього народного господарства переконливо свідчить, що одноразові, навіть найбільш революційні заходи влади без постійної цілеспрямованої роботи, не в змозі забезпечити проведення реформи, яка очікувалася як покращення продовольчої ситуації та соціальні зміни на селі.

Думається, що однією з найважливіших особливостей сучасної реформи є її проведення в умовах підготовки до вступу в інтеграційні структури. Мається на увазі Світова Організація Торгівлі, країни-члени

якої діють в умовах жорстких економічних законів, високих стандартів якості продукції та послуг, де основою державної аграрної політики є протекціонізм вітчизняному виробнику. Це означає, що подальші затримки з проведенням аграрних перетворень небезпечні для майбутнього України.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев А. Триумф или авантюра? Сорокалетие целины // Дуэль.– №4.– 18.03.96.

Бойко Я.В. Аграрная колонизация южной Украины (60-80 годы XIX века) // Український історичний журнал. 1989.– №10.– с.100.

Бухарин Н. И. Основные задачи партии. М.: ОГИЗ, 1927. - С. 37, 45

Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849-1911 г.г. – М.: Мысль, 1991.– 708 с.

Ган, Е. И. Теория и практика сельскохозяйственной контрактации: Лекции в институте народного хозяйства и московском промышленно-экономическом техникуме им. Плеханова. -2-е изд., 1930. - 206 с.

Гайдучий П. Аграрная реформа: мифы и истина // "Урядовий кур'єр" від 17.09.2003.

Голод 1932—1933 годов на Украине

Данилов В.П. Аграрные реформы и крестьянство в России (1861-1995 г.г.) // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. - М.: Прогресс-Академия, 1992. - С. 310-323.

Дебаты о земле в Государственной Думе 1907-1915 годах.– М.: Изд-во Вагриус, 1995.– 329 с.

Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. М., 1989. - С. 390

Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США.– К.: Логос, 1997. – 224 с.

Кінах А. Основні підсумки та перспективи розвитку аграрної реформи в Україні // Економіка АПК, 2002, №3.– с.12.

Колективізація і голод на Україні

Кульчицкий С., Максудов М. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал, 1991 рік.– №3.– с.21??

Кульчицкий С.В. Ціна “Великого перелому”.– К.: Вид-во “Україна”, 1991.– 431 с.

Леонтович В.В. История либерализма в России. – Париж: YMCA-Press, 1980. – 548 с.

Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М.: Политиздат, 1991.– 302 с.

Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х томах, т.3.–М.: Политиздат, 1979.– с.520-525.

Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932—1933 рр.) // Український історичний журнал №1, 1995 р.

Мессель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми // Економіка АПК, 2002, №5.– с.3

Новий Земельний кодекс України: позитивні та негативні аспекти / Н. Титова // Право України. - 2002. - № 4. - С. 70-76

Охлопков А. Убыточность сельского хозяйства — это осознанная бизнес-стратегия отраслевых лобби // Зеркало недели.– 6.06.2003, № 21.

Панченко П.П, Шмарчук В.А. Аграрна історія України. Підручник.– К.: Тов-ство «Знання», КОО, 2000.– 342 с.

Приймак О. Столипінська аграрна реформа на півдні України (1906-1907 р.р.).– Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2002. – 188 с.

Сабуров. Доклад про пятый пятилетний план развития народного хозяйства СССР XIX съезду КПСС, М., 1952.

Самарин Д.Ф. Собрание речей, статей и докладов.– М.: 1903.– Т.1.– с.95.

Кара-Мурза С.Г. Плодотворные ошибки Ленина К столетию книги "Развитие капитализма в России" // "Наш современник", 1999. - №10.

Кучма Л.Д. Село на шляху реформ. - Виступ Президента України Л.Д. Кучми на Всеукраїнській нараді з питань пореформеного розвитку аграрного сектору 11.03.2002. – Економіка АПК, 2002, №3, с.3-11

Соколов В.К., Тяжельникова В.С. Курс советской истории. - Кн.1. - Учеб. пособие для студентов вузов. - М.: Высш. шк., 1999. - 272 с. Кн. 2. - М.: Высш. шк., 1999. - 415 с.

Сталин И.В. Вопросы ленинизма.– М.: ОГИЗ, 1945.– 611.с.

Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контрактація.– СПб.: Лениздат, 1996.– с. 48-90.

Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. 1994, Київ, видавництво «Генеза». Стр. 274-278.

Formatted: Font: 14 pt, Not Bold

Formatted: Font: Not Bold

Чаянов А. 3-ий съезд Лиги аграрных реформ // Власть народа, № 179, 3 декабря 1917 г

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг., т1.– К.: Политиздат Украины, 1975, - С.375.

Яковецкий В.Н. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. – М.: 1964. - С.150.

Timoshenko Vladimir. Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR // Report on the Soviet Union in 1956, ed. T. Pennar. – Мюнхен, 1956. – p. 47.